असंशयं यथैवाहं पुत्रस्ते धर्मतस्तथा ।
मत्तोऽधिकतरां पूजां भरतादप्यवाप्स्यसि ॥ १० ॥
न हि किञ्चिदकल्याणं तस्मादाशङ्कयाम्यहं ।
यथा तु मयि निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन मे पिता ॥ ११ ॥
अतिमात्रं न संतप्येत् तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
कार्यः प्रत्यग्रवयसि न तथा मय्यपह्नवः ॥ १२ ॥
पत्यौ वृद्धे तथा कार्यस्त्वया मच्छोककर्षिते ।
या धर्मचारिणी नारी पतिं पतिपरायणा ॥ १३ ॥
नानुवर्तेत यत्नेन न सा सद्भिः प्रशस्यते ।
भर्तृव्रता भर्तृपरा नारी भर्तृवशा सती ॥ १४ ॥
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे महीयते ।
तस्मात् सदैव भर्तुस्त्वं शुश्रूषानिरता गृहे ॥ १५ ॥
स्थातुमर्हसि धर्मो हि स्त्रीणामेष शाश्वतः ।
गार्हस्थ्यधर्मरतया देवाराधनशीलया ॥ १६ ॥
भर्तृचित्तानुवर्तिन्या भर्ता सेव्य इह त्वया ।
ब्राह्मणान् वेदविदुषः पूजयन्ती यतव्रते ॥ १७ ॥
वसेह भर्तृसहिता ममागमनकाङ्क्षिणी ।
द्रक्ष्यसे भर्तृसहिता ममाभ्यागमनं पुनः ॥ १८ ॥
यदि राजा मद्विहीनो धारयिष्यति जीवितं ।
इति सानुनयं वाक्यं श्रुत्वा धर्मार्थसंहितं ॥ १९ ॥

रामेणोक्तं बभाषेऽथ कौशल्या साश्रुलोचना ।
पुत्र गच्छ शिवं तेऽस्तु कुरु त्वं पितृशासनं ॥ २० ॥
स्वस्तिमन्तमरिष्टं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतं ।
शुश्रूषानिरता भर्तुर्भविष्यामि यथात्थ मां ।
यच्चान्यदपि कर्त्तव्यं करिष्ये तत् सुखी व्रज ॥ २१ ॥

तथा तु रामं वनवासनिश्चितं
समीक्ष्य देवी गतसत्त्वचेतना ।
बभूव भूयः सहसैव दुःखिता
सगद्गदा वाष्पकलं प्रलापिनी ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे रामवनगमनाभ्यनुज्ञा
नाम चतुर्विंशः सर्गः ॥

XXV.

समाश्वस्य ततो भूयः कौशल्या राममब्रवीत् ।
व्यक्ताक्षरमिदं वाक्यं दीना साश्रुविलोचना ॥ १ ॥
अदृष्टदुःख धर्मात्मन् लोकप्रिय हिते रत ।
मयि दशरथाज्जातः कथं दुःखमवाप्स्यसि ॥ २ ॥
यस्य प्रेष्याश्च दास्यश्च स्वादून्यन्नानि भुञ्जते ।
तस्य पुत्रः प्रियो वन्यं भोक्ष्यते मुनिभोजनं ॥ ३ ॥
कः श्रद्दध्यादिदं श्रुत्वा कस्य वा न भयं भवेत् ।
राज्ञा निर्वासितः पुत्रः प्रियोऽतिगुणवानिति ॥ ४ ॥
अयं धक्ष्यति मां पुत्र लोकवादहुताशनः ।
वियोगार्तिसमुद्भूतस्त्वद्वियोगानिलेरितः ॥ ५ ॥
चिन्तावाष्पमहाधूमस्त्वद्गुणौघमहेन्धनः ।
मां प्रधक्ष्यत्ययं नूनं निःश्वासायासपावकः ॥ ६ ॥
त्वया विहीनामवशां शोकाग्निरनिशं ज्वलन् ।
शुष्कं कक्षमिवासाद्य चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ७ ॥
वत्सलत्वाद्यथा धेनुः स्वपुत्रमनुधावति ।
तथा त्वामनुयास्यामि वात्सल्यादिति मे मतिः ॥ ८ ॥
इति मातुर्निगदितं वाक्यं सकरुणाक्षरं ।
श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं कौशल्यां शोकविह्वलां ॥ ९ ॥

कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ।
भवत्या च परित्यक्तो न मन्ये वर्तयिष्यति ॥ १० ॥
भर्तुश्चैव परित्यागः शस्यते न कथञ्चन ।
स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ ११ ॥
यावज्जीवति ते भर्ता लोकेऽस्मिन् प्रभुरीश्वरः ।
त्वयापि देववत् तावच्छुश्रूष्योऽनन्यभक्तया ॥ १२ ॥
नाहं त्वयानुगन्तव्यो भर्ता हि तव दैवतं ।
तमिहैव वसन्ती त्वमाराधयितुमर्हसि ॥ १३ ॥
राजा हि ते प्रभवति प्राणानां जीवितस्य च ।
अनुगन्तुमतो देवि न मामर्हसि सर्वथा ॥ १४ ॥
इत्येवमुक्ता रामेण कौशल्या धर्मदर्शिनी ।
तथेत्युवाच दुःखार्ता रामं संप्रस्थितं वनं ॥ १५ ॥
निश्चितं च तथा रामं विज्ञाय गमनोत्सुकं ।
प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं कर्तुं समुपचक्रमे ॥ १६ ॥
सा निगृह्य ततो वाष्पमुपस्पृश्य जलं शुचि ।
चकार देवी रामस्य ततः स्वस्त्ययनक्रियां ॥ १७ ॥
सुमनोभिश्च गन्धैश्च मनोज्ञैर्बलिभिस्तथा ।
देवानभ्यर्च्य विधिवत् प्रणम्य च शुभव्रता ॥ १८ ॥
गन्धमाल्यहविःशेषं रामाय प्रतिपाद्य च ।
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय परिष्वज्य च पीडितं ॥ १९ ॥

रक्षोघ्नीमोषधीं पाणौ दक्षिणेऽस्य बबन्ध सा ।
रामस्वस्त्ययनार्थं हि मन्त्रमेतं जजाप च ॥ २० ॥
स्वस्ति कुर्वन्तु ते साध्या मरुतश्च महर्षिभिः ।
स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्यमा ॥ २१ ॥
वरुणः स्वस्ति राजा च करोतु वसुभिः सह ।
स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति रुद्रा दिशन्तु ते ॥ २२ ॥
दिशश्च विदिशश्चैव मासाः संवत्सराः क्षपाः ।
दिनानि च मुहूर्त्ताश्च स्वस्ति पुत्र दिशन्तु ते ॥ २३ ॥
यन्मङ्गलं महेन्द्रस्य सर्वदेवैः पुरा कृतं ।
वृत्रं हन्तु प्रयातस्य वत्स तत् तेऽस्तु मङ्गलं ॥ २४ ॥
यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताकल्पयत् पुरा ।
अमृतार्थे प्रयातस्य तत् ते भवतु मङ्गलं ॥ २५ ॥
वेदाः साङ्गास्तथा विद्या मन्त्राश्चाथर्वणाश्च ये ।
धृतिः स्मृतिश्च मेधा च पान्तु त्वां पुत्र सर्वशः ॥ २६ ॥
सिद्धा देवर्षयः सर्वे तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
नागाः सुपर्णाः पितरो रक्षन्तु त्वां समन्ततः ॥ २७ ॥
स्कन्दश्च सुरसेनानीस्तथैव च महेश्वरः ।
सप्तर्षयो नारदश्च सोमः शुक्रो बृहस्पतिः ॥ २८ ॥
नक्षत्राणि ग्रहाश्चान्ये तथा नक्षत्रदेवताः ।
ज्योतींषि चैव दिव्यानि पान्तु त्वां पुत्र सर्वशः ॥ २९ ॥

महावने विचरतो मुनिवेशधरस्य ते ।
उग्ररूपविषा नागाः सौम्यरूपा भवन्तु ते ॥३०॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च यक्षाश्च पिशिताशनाः ।
शिवा भवन्तु ते पुत्र व्याडाश्चारण्यवासिनः ॥३१॥
पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह ।
सरीसृपाश्चोग्रविषाः शिवाय विचरन्तु ते ॥३२॥
महागजा वराहाश्च खड्गिसिंहास्तथैव च ।
ऋक्षाश्च महिषाश्चैव शिवास्ते सन्तु पुत्रक ॥३३॥
ये चामिषाशिनो रौद्रा नानारूपा मृगद्विजाः ।
मयाभियाचितास्त्वे ते शिवाः सन्तु वने चराः ॥३४॥
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरीक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्वशः ।
दिव्येभ्यश्चैव सत्वेभ्यो जलचारिभ्य एव च ॥३५॥
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा वृषभाङ्कस्तथैव च ।
त्रैलोक्यनाथश्च वने रक्षतु त्वां जनार्दनः ॥३६॥
आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च मनोरथाः ।
सुखेन यातु कालस्ते स्वस्ति प्राप्नुहि राघव ॥३७॥
संसिद्धार्थमरोगं त्वामयोध्यां पुनरागतं ।
द्रक्ष्यामि च कदा पुत्र तुष्टं राजश्रिया पुनः ॥३८॥
इत्युक्ता मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्याभिनन्द्य च ।
पुनरागमनायेह गच्छ पुत्रेत्युवाच तं ॥३९॥

शीघ्रं त्वां पुनरायातं पश्येयं सहलक्ष्मणं ।
वनवाससमुत्तीर्णं पूर्णचन्द्रमिवोदितं ॥४०॥

मयार्चिता देवगणाः शिवादयो
महर्षयश्चैव पितामहैः सह ।
इतः प्रयातस्य वनं चिराय ते
हितैषिणः सन्तु मयाभियाचिताः ॥४१॥

अथैवमश्रुपरिपूर्णलोचना
समाप्य सा स्वस्त्ययनं कृताञ्जलिः ।
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं
पुनः पुनश्चैव निपीड्य सस्वजे ॥४२॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे स्वस्त्ययनक्रिया
नाम पञ्चविंशः सर्गः ॥

XXVI.

कौशल्यामभिवाद्यैवमनुमान्य च राघवः ।
कृतस्वस्त्ययनो मात्रा प्रतस्थे सहलक्ष्मणः ॥ १ ॥
विराजयन् राजसुतो राजमार्गं जनैर्वृतं ।
हरन्निव जनौघस्य हृदयानि जगाम सः ॥ २ ॥
वैदेह्यपि च तत्काले तत्परानन्यमानसा ।
आशंसन्त्येव सा भर्तुर्यौवराज्याभिषेचनं ॥ ३ ॥
देवान् पितॄंश्च शरणं गत्वा नियतमानसा ।
अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्री यतव्रता ॥ ४ ॥
पुर्द्वारासक्तनयना भर्तृदर्शनलालसा ।
तस्थौ स्ववेश्ममध्ये सा रामागमनकाङ्क्षिणी ॥ ५ ॥
प्रविवेशाथ सहसा रामो वेश्मात्मनस्तदा ।
भक्तिमद्भिर्जनैः कीर्णं ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ६ ॥
ईषद्दीनमुखः क्षामो मनोदुःखसमन्वितः ।
नातिहृष्टमनाः सीतां ददर्शाथ प्रविश्य सः ॥ ७ ॥
तत्परां वेश्ममध्यस्थां विनयावनतां स्थितां ।
विनयाचारसंपन्नां प्राणेभ्योऽपि प्रियां प्रियां ॥ ८ ॥
सा तु दृष्ट्वैव भर्तारं प्रत्युद्गम्य प्रणम्य च ।
रामपार्श्वे स्थिता देवी रामं दीनमुखं तदा ॥ ९ ॥

अभिवीक्ष्य वरारोहा वेपमानेदमब्रवीत् ।
दृष्टान्तर्गतदुःखार्तं किमेतदिति विह्वला ॥ १० ॥
किन्नु बार्हस्पतो योगो युक्तः पुष्येण राघव ।
प्रोच्यते ब्राह्मणैस्तज्ज्ञैर्येन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ११ ॥
कस्माच्छतशलाकेन पूर्णेन्दुप्रतिमेन ते ।
आवृतं वदनं चारु छत्रेण न विराजते ॥ १२ ॥
चामरव्यजनाभ्यां च चारुपद्मदलेक्षण ।
न वीज्यते तेऽद्य मुखं कस्मात् पूर्णेन्दुसप्रभं ॥ १३ ॥
यौवराज्याभिषिक्तं च सूतमागधवन्दिनः ।
वाग्मिनो न स्तुवन्ति त्वामद्य राघव शंस मे ॥ १४ ॥
न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
मूर्ध्नि मूर्ध्न्यभिषेकार्थं ददते विधिवच्च किं ॥ १५ ॥
कस्मात् प्रकृतिमुख्यास्ते श्रेणिमुख्याश्च राघव ।
किङ्करा नाद्य तिष्ठन्ति यौवराज्याभिषेचने ॥ १६ ॥
अष्टाश्ववरयुक्तस्ते मणिकाञ्चनभूषणः ।
नाद्य पुष्यरथः क्लृप्तः कस्माद्रिपुनिसूदन ॥ १७ ॥
त्रिप्रस्रुतो गजवृषः शुभलक्षणलक्षितः ।
पृष्ठतो नानुयाति त्वां कस्मादद्याभिषेचने ॥ १८ ॥
शुभलक्षणसंपन्नः श्वेतश्च तुरगोत्तमः ।
न तेऽद्य याति पुरतः कस्माच्छ्रीविजयावहः ॥ १९ ॥

एवं ब्रुवाणां तां रामो ज्ञातशङ्कां स मैथिलीं ।
उवाचेदं वचो धीरं सत्वगाम्भीर्यमाश्रितः ॥ २० ॥
राजर्षिकुलसंभूते धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
शृणु मैथिलि धीरा त्वं भूत्वा वाक्यमिदं मम ॥ २१ ॥
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै ।
कैकेय्यै प्रीतमनसा दत्तौ किल पुरा वरौ ॥ २२ ॥
ममोपकल्पिते चाद्य यौवराज्येऽभिषेचने ।
प्रचोदितेन सहसा धर्मज्ञेनापवर्जितौ ॥ २३ ॥
मया वर्षाणि वस्तव्यं चतुर्दश वने प्रिये ।
भरतेनाप्ययोध्यायां राज्ञा भाव्यमनिन्दिते ॥ २४ ॥
सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनं ।
आपृच्छे धैर्यमालम्ब्य मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ २५ ॥
श्वश्रूं च श्वशुरं चैव वस त्वं समुपाश्रिता ।
शुश्रूषापरमा भूत्वा यावदागमनं मम ॥ २६ ॥
मद्व्यपाश्रयजं मानमाश्रित्य वरवर्णिनि ।
भरतस्य समीपेऽहं न ते स्तुत्यः कदाचन ॥ २७ ॥
ऐश्वर्यमदमत्ता हि न सहन्ते परस्तवं ।
तस्मात् त्वया गुणाः स्तुत्या भरतस्याग्रतो न मे ॥ २८ ॥
अहं हि पितरं सत्यं चिकीर्षुस्तन्नियोगतः ।
वनमद्यैव यास्यामि कुरु त्वं हृदयं स्थिरं ॥ २९ ॥

मयि याते तु कल्याणि वनं मुनिजनप्रियं ।
व्रतोपवासरतया भवितव्यं त्वया प्रिये ॥ ३० ॥
कल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजाभिवादनं ।
वन्दितव्यो दशरथः पिता मे दैवतं यथा ॥ ३१ ॥
मातरश्चैव मे सर्वा यथाक्रममशेषतः ।
त्वयार्चनीयाः सततं समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥
भ्रातरौ चापि मे सीते प्राणेभ्योऽपि प्रियावुभौ ।
त्वया भरतशत्रुघ्नौ द्रष्टव्यौ भ्रातृपुत्रवत् ॥ ३३ ॥
न वक्तव्योऽप्रियं सीते मत्प्रीत्या भरतस्त्वया ।
स हि राजा गुरुश्चैव देशस्यास्य प्रियश्च मे ॥ ३४ ॥
आराधिता हि राजानो देववच्चोपसेविताः ।
अनुग्रहैर्योजयन्ति भक्तान् घ्नन्ति विपर्यये ॥ ३५ ॥
औरसानपि पुत्रांश्च विहिंसन्त्यपकारिणः ।
अनुगृह्णन्ति च प्रीताः परानप्युपकारिणः ॥ ३६ ॥
त्वं च तेनेह भर्तव्या वनं विप्रोषिते मयि ।
तस्मात् साम्नैव लिप्सेथाश्चेलपिण्डभृतिं ततः ॥ ३७ ॥
मम माता च कौशल्या वृद्धा मच्छोककर्षिता ।
मत्प्रियार्थं प्रिये सीते शुश्रूष्यानन्यचित्तया ॥ ३८ ॥
अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये
त्वयापि वस्तव्यमिहाज्ञया मम ।

यथा व्यलीकं न करोषि कस्यचित्
तथा त्वया कार्यमितो गते मयि ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे सीतोपमन्त्रणं नाम
षड्विंशः सर्गः ॥

XXVII.

इत्यप्रियमिदं वाक्यं श्रुत्वा सा प्रियभाषिणी ।
सासूयमिव भर्तारं सीता वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
आर्यपुत्र पिता माता भ्रातरो बान्धवाः सुताः ।
प्रेत्य चैवेह चाश्नन्ति स्वं स्वं कर्मफलं पृथक् ॥ २ ॥
न पितुः कर्मणा पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
सुखमाप्नोति दुःखं वा स्वं तु कर्माभिजायते ॥ ३ ॥
भार्यैका पतिभाग्यानि भुङ्क्ते पतिपरायणा ।
साहं त्वामनुयास्यामि यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ ४ ॥
शपेऽहं ते प्रसादेन जीवितेन च राघव ।
यथा नेच्छाम्यहं वस्तुं स्वर्गेऽपि रहिता त्वया ॥ ५ ॥
त्वं मे नाथो गुरुश्चैव गतिर्दैवतमेव च ।
गमिष्यामि त्वया सार्धमेष मे निश्चयः परः ॥ ६ ॥
यदि त्वमुद्यतो गन्तुं दुर्गं कण्टकितं वनं ।
अहं तवाग्रे यास्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकं ॥ ७ ॥
न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सुहृज्जनः ।
गतिर्भवति सत्स्त्रीणां पतिस्त्वेकः परा गतिः ॥ ८ ॥

ईर्षादोषं समुत्सृज्य पीतशेषमिवोदकं ।
नय मां वीर विश्रब्धं पापं न मयि विद्यते ॥ ९ ॥
हर्म्यप्रासादभवनविमानेभ्योऽपि मे प्रभो ।
तव पादाश्रयः श्रेयान् स्वर्गादपि सुदुर्लभः ॥ १० ॥
कुरु प्रसादं गच्छेयं त्वयाहं सहिता वनं ।
सिंहकुञ्जरशार्दूलवराहर्क्षनिषेवितं ॥ ११ ॥
सुखं वनेऽपि वत्स्यामि तव पादव्यपाश्रयात् ।
विहरन्ती त्वया सार्धं यथेन्द्रभवने तथा ॥ १२ ॥
शुश्रूषमाणा वत्स्यामि पादौ ते नियतव्रता ।
रममाणा त्वया सार्धं काननेषु सुगन्धिषु ॥ १३ ॥
शतक्रतुसमः शौर्ये विष्णोस्तुल्यपराक्रमः ।
त्वं हि लोकत्रयस्यास्य समर्थः प्रतिपालने ॥ १४ ॥
न ममाभिभवे शक्तो महेन्द्रोऽपि त्वदाश्रयात् ।
अतो नार्हसि मां भक्तां निवर्तयितुमातुरां ॥ १५ ॥
त्वया सह भविष्यामि फलमूलकृताशना ।
दुर्भरा न भविष्यामि वने तेऽहं कथञ्चन ॥ १६ ॥
इच्छामि सरितः शैलान् सरांसि च वनानि च ।
द्रष्टुं वल्कलसंवीता त्वया नाथेन रक्षिता ॥ १७ ॥
हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीर्विमलोदकाः ।
अवगाह्याभिरंस्येऽहं त्वयैव सह राघव ॥ १८ ॥

वनोद्देशेषु रम्येषु नानाकुसुमगन्धिषु ।
वस्तुमिच्छामि मुदिता त्वयाहं सह कानने ॥ १९ ॥
सहस्राण्यपि वर्षाणां बहूनि सहिता त्वया ।
समतीतानि मन्येऽहं यथैकं दिवसं तथा ॥ २० ॥
स्वर्गेऽपि वासं रहिता त्वया वीर न कामये ।
नरकं वापि मे स्वर्गो विशिष्टः स्यात् त्वया सह ॥ २१
पित्रा चाप्यनुशिष्टास्मि मात्रा बन्धुजनेन च ।
विना भर्त्रा न वस्तव्यं त्वयेति रघुनन्दन ॥ २२ ॥
अतः प्रणम्य याचे त्वां गमने कृतनिश्चया ।
न मामर्हसि संदेष्टुमिति कर्तव्यतां प्रति ॥ २३ ॥

वनं गमिष्यामि सह त्वया साहं
न मां नृवीर प्रतिषेद्धुमर्हसि ।
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे
तथैव पद्मामभिरक्षिता तव ॥ २४ ॥
अनन्यभावामनुरक्तचेतसं
त्वया विमुक्तां मरणाय निश्चितां ।
नयस्व मां साधु कुरु प्रियं च मे
मया न भारो गुरुतामुपैष्यति ॥ २५ ॥
इति ब्रुवाणामपि धर्मवादिनीं
नेतुं न रामो दयितां व्यवस्यति ।

निवर्तयिष्यन् हि स तां तदा प्रियाम्
उवाच दोषान् वनवासिनामथ ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे सीतावाक्यं नाम
सप्तविंशः सर्गः ॥

XXVIII.

तां तथा ब्रुवतीं रामः प्रियां भार्यामनुव्रतां ।
उवाचेदं बहून् दोषान् वनवास उदाहरन् ॥ १ ॥
सीते महाकुलीनासि धर्मज्ञासि यशस्विनी ।
सत्यं मे वचनं कार्यं श्रोतुमर्हस्यनिन्दिते ॥ २ ॥
मनो हि त्वयि निक्षिप्य शरीरेणैव केवलं ।
गमिष्याम्यवशः सीते काननं पितुराज्ञया ॥ ३ ॥
तस्माद्यथा वदामि त्वां तथा त्वं कर्तुमर्हसि ।
वनवासे हि बहव इमे दोषा महात्ययाः ॥ ४ ॥
तान् श्रुत्वा त्यज्यतां भीरु वनवासकृता मतिः ।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥
तवानुकम्पयैवाहं वनदोषान् सुदारुणान् ।
ज्ञानानस्त्वामहं नेतुं वनं नैव समुत्सहे ॥ ६ ॥
वने वसन्ति शार्दूला आसन्नजनघातिनः ।
भेतव्यं च सदा तेभ्यस्तेन दुःखं प्रिये वनं ॥ ७ ॥
प्रभिन्नकरटा नागा बहवः सन्ति कानने ।
आसाद्य ये विनिघ्नन्ति तेन दुःखं वनं प्रिये ॥ ८ ॥
अत्युष्णमतिशीतं च तृड्बुभुक्षे तथैव च ।
भयानि च बहून्यत्र तेन दुःखं प्रिये वनं ॥ ९ ॥

सर्पाः सरीसृपाश्चान्ये वृश्चिकाश्च महाविषाः ।
चरन्ति गहनेऽरण्ये तेन दुःखं प्रिये वनं ॥ १० ॥
गिरिकन्दरजातानां महारण्यनिवासिनां ।
उद्वेजनीयाः सिंहानां श्रूयन्ते निनदा वने ॥ ११ ॥
प्रत्यासन्नाश्च सहसा दृश्यन्ते बहवो वने ।
सिंहर्क्षमृगशार्दूलवराहोरगवारणाः ॥ १२ ॥
प्राणाभिघातिनो घोरास्तथान्या मृगजातयः ।
सन्ति दुर्गे वने तस्मान्न गन्तव्यं त्वया प्रिये ॥ १३ ॥
नदीकुटिलगा नागा महीविवरशायिनः ।
दृश्यन्ते वनमार्गेषु दृष्टिश्वासमहाविषाः ॥ १४ ॥
अगाधाः पङ्कवत्यश्च महानक्रसमाकुलाः ।
सरितस्तरणीयाश्च दूरपारा दुरासदाः ॥ १५ ॥
कुशकण्टकवन्तश्च लतागुल्मतृणावृताः ।
दुर्गमाः सन्ति पन्थानः सीते दुःखमतो वनं ॥ १६ ॥
निर्मनुष्याण्यरण्यानि तथा दुःसत्त्ववन्ति च ।
कक्षवृक्षक्षुपलतागहनानि शुचिस्मिते ॥ १७ ॥
सन्त्यटव्यश्च वैदेहि दुर्गमा बहुयोजनाः ।
पुष्पोदकफलैर्हीना घोरसत्त्वसमाकुलाः ॥ १८ ॥
गिरिकन्दरदुर्गाणि पल्वलोदकवन्ति च ।
तथानूपानि वैदेहि सन्त्यगम्यानि कानने ॥ १९ ॥

सुप्यते पर्णशय्यासु तृणशय्यासु चाबले ।
स्वयंकृतासु दुःखासु भूतले निर्जने वने ॥ २० ॥
आहारश्चैव कर्तव्यो बदरामलकेङ्गुदैः ।
तथा श्यामाकनीवारकषायकटुतिक्तकैः ॥ २१ ॥
वनेष्वलभ्यमाने च वन्ये मूलफले पुनः ।
बह्वन्यहानि वस्तव्यं निराहारैर्वनाश्रयैः ॥ २२ ॥
वल्कलाजिनवस्त्राणि वसितव्यानि कानने ।
वनेषु भवितव्यं च दीर्घश्मश्रुजटाधरैः ॥ २३ ॥
दीर्घरोमधरैश्चैव मलपङ्कसमाचितैः ।
वातातपविशुष्काङ्गैः प्रिये दुःखमतो वनं ॥ २४ ॥
स्थानं वीरासनं सेव्यमुपवासश्च मैथिलि ।
कर्तव्या दुश्चराश्चैव नियमा वनवासिभिः ॥ २५ ॥
ग्रीष्मे पञ्चतपोभिश्च वर्षास्वभ्रावकाशिकैः ।
जलवासैश्च शिशिरे भाव्यं वनचरैः प्रिये ॥ २६ ॥
त्वगस्थिमात्रशेषेण तपसा कर्षितेन च ।
मया ते तत्र का प्रीतिः का रतिर्वा भविष्यति ॥ २७ ॥
मां वा समनुगच्छन्त्या नियमव्रतशीलया ।
त्वयापि हि वने तत्र का रतिर्मे भविष्यति ॥ २८ ॥
वातातपविवर्णाङ्गीं तपोनियमकर्षितां ।
दुःखितां त्वां वने दृष्ट्वा भविष्याम्यतिदुःखितः ॥ २९ ॥

न त्वामिच्छामि वैदेहि मत्कृते शोककर्षितां ।
द्रष्टुं प्रतिभयेऽरण्ये भृशं हि दयितासि मे ॥ ३० ॥
तदलं ते वने गत्वा वनचर्या न ते क्षमा ।
विमृशन् बहुदोषं हि पश्यामि दयिते वनं ॥ ३१ ॥
तत्र स्थस्यापि मे नित्यं हृदये त्वं निवत्स्यसि ।
इहस्थापि न दूरे त्वं प्रिया हि भवती मम ॥ ३२ ॥

एवं वनं नेतुमनिश्चितोऽसाव्
उक्त्वा प्रियां तां विरराम रामः ।
अथोत्तरं सा रुदती सुदीना
सीता पुनर्वाक्यमिदं जगाद ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे सीतावनदोषदर्शनं नाम
अष्टाविंशः सर्गः ॥

XXIX.

अथ तद्वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ।
प्रसक्ताश्रुमुखी वाक्यमिदं भर्तारमब्रवीत् ॥ १ ॥
वनवासे त्वया दोषा य एते परिकीर्तिताः ।
तानार्यपुत्र मन्येऽहं त्वद्भक्त्या सर्वशो गुणान् ॥ २ ॥
त्वद्बाहुगुप्तां न च मामपि देवः शतक्रतुः ।
शक्तोऽभिभवितुं लोके कुतोऽन्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
सिंहव्याघ्रवराहादीनुक्तवानसि यान् वने ।
दुरासदान् न मे तेभ्यो भयं किञ्चन विद्यते ॥ ४ ॥
त्वद्बाहुबलगुप्तायाः कुतो मे विद्यते भयं ।
विपत्तिरपिवा तत्र श्रेयो मे नेह जीवितं ॥ ५ ॥
त्वया वा सह गन्तव्यं त्वदनुज्ञातया वनं ।
त्वत्परित्यक्तया वापि त्यक्तव्यं जीवितं मया ॥ ६ ॥
नारी भर्तृपरित्यक्ता जीवन्त्यपि सुदुःखिता ।
मृता भवत्यार्यपुत्र तस्माच्छ्रेयोऽद्य मे मृतं ॥ ७ ॥
अपि चैवाहमादिष्टा लक्षणज्ञैर्द्विजातिभिः ।
वने ते विजने सीते वस्तव्यमिति राघव ॥ ८ ॥
तेषां लक्षणिनां श्रुत्वा वचस्तत् सत्यवादिनां ।
वनवासस्पृहा नित्यं हृदि मे परिवर्तते ॥ ९ ॥

स चेदवश्यं प्राप्तव्यः सिद्धादेशस्तथा मया ।
सह त्वया भवतु मे न हीच्छामि तमन्यथा ॥ १० ॥
प्राप्तादेशा भविष्यामि गवाहं सहिता त्वया ।
कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यास्ते सन्तु वै द्विजाः ॥ ११ ॥
वनवासे च जानामि दुःखानि विविधान्यहं ।
प्राप्यन्ते यानि मुनिभिर्वनवासे कृतात्मभिः ॥ १२ ॥
कन्ययैव मया सर्वे वनदोषाः श्रुताः पुरा ।
भिक्षुक्याः साधुवृत्तायाः कथयन्त्याः पितुर्गृहे ॥ १३ ॥
प्रसादये त्वां शिरसा नय मामपि राघव ।
वनवासो हि सुभृशं काङ्क्षितो मे त्वया सह ॥ १४ ॥
कृतक्षणास्मि भद्रं ते गमनं प्रति राघव ।
पुण्या हि वनचर्येयं त्वया मे सह काङ्क्षिता ॥ १५ ॥
पूतानया भविष्यामि पुण्यया वनचर्यया ।
विहरन्ती त्वया सार्धं हृदयोत्सवभूतया ॥ १६ ॥
स्पृहणीया भविष्यामि लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ।
भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता स्त्रीणां हि दैवतं ॥ १७ ॥
त्वया हि सह संयोगः प्रेतभावेऽपि मे भवेत् ।
इत्यतोऽनुगमिष्यामि त्वामहं कृतनिश्चया ॥ १८ ॥
मया कथयतां पूर्वं श्रुतं प्रत्यक्षदर्शिनां ।
ब्राह्मणानां निसर्गेण धर्मनिर्णयवादिनां ॥ १९ ॥

भर्तारं किल या नारी छायेवानुगता सदा ।
अनुगच्छति गच्छन्तं तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ॥ २० ॥
तद्भावभावनिरता तत्संयोगपरायणा ।
तमेवं भूयो भर्तारं सा प्रेत्याप्यनुगच्छति ॥ २१ ॥
अनुरक्तां प्रियां भार्यां सुव्रतां पतिदेवतां ।
न त्वं रोचयसे नेतुं मामितः केन हेतुना ॥ २२ ॥
तुल्यशीलव्रताचारां छायामनुगतामिव ।
नेतुमर्हसि मां वीर वनं मुनिजनप्रियं ॥ २३ ॥
यदि मां निश्चितां गन्तुं न नेतुं त्वमिहेच्छसि ।
सत्येनालभ्य पादौ ते न भविष्याम्यसंशयं ॥ २४ ॥
इत्युक्त्वा प्ररुरोदार्ता मैथिली शोककर्षिता ।
शोकोष्णैरभिवर्षन्ती दुःखजैरश्रुबिन्दुभिः ॥ २५ ॥
पीनोन्नतावपतितौ स्नपयन्ती पयोधरौ ।
दुःखामर्षपरीताङ्गी सुस्वरं कलभाषिणी ॥ २६ ॥
एवमार्तामपि तु तां विलपन्तीं सुदुःखितां ।
रामः प्रियामनुगतां नेतुं नैवाध्यवस्यति ॥ २७ ॥
दध्यौ चाधोमुखः किञ्चिद्रुदतीमभिवीक्ष्य तां ।
वनवासकृतान् दोषान् बहुधाभिविचारयन् ॥ २८ ॥
विमनसमभिवीक्ष्य चिन्तयन्तं
जनकसुता पतिमप्रतिमद्रूपं ।

भृशतरमतिरोषताम्रनेत्रा
वचनमुवाच पुनर्निगृह्य वाष्पं ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे रामानुनयो नाम
एकोनत्रिंशः सर्गः ॥

XXX.

रामस्य तां मतिं बुद्धा मैथिली कृतनिश्चया ।
रोषात् प्रस्फुरमाणौष्ठी पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
उन्मत्तेवाभिपश्यन्ती भर्तारं विपुलेक्षणा ।
रोषवेगात् क्षिपन्तीव प्रणयादभिमानिनी ॥ २ ॥
कृतार्थं मन्यते मूढः स आत्मानं पिता मम ।
रामं जामातरं लब्ध्वा क्लीवं पुरुषमानिनं ॥ ३ ॥
अनृतं वत लोकोऽयमज्ञानादनुपश्यति ।
तेजस्वी राम एवैकः सूर्यवद्युतिमानिति ॥ ४ ॥
किं वा पश्यन् विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।
त्यक्तुमिच्छसि मां येन प्रियां नान्यपरायणां ॥ ५ ॥
द्युमत्सेनसुतं वीर सत्यवन्तमनुव्रतां ।
सावित्रीमिव मां विद्धि भर्तुर्गतिपरायणां ॥ ६ ॥
अन्यां गतिमहं गन्तुं मनसापि न कामये ।
त्वया नाथ परित्यक्ता नेच्छामि भरताद्धृतिं ॥ ७ ॥
कौमारीं दयितां भार्यां स्वयमाहृत्य मां कथं ।
शैलूष इव योषां त्वमन्यस्मै दातुमर्हसि ॥ ८ ॥
न तेऽहमपराध्यामि कर्मणा मनसापि वा ।
वाचा वा तत् कथं मां त्वं त्यक्तुमिच्छस्यकारणं ॥ ९ ॥

यदिवाप्यपराधस्ते मया कश्चित् पुरा कृतः ।
अज्ञानाद्यदिवा ज्ञानात् क्षमये त्वां प्रसीद मे ॥१०॥
आर्यपुत्र परित्यज्य न मां त्वं गन्तुमर्हसि ।
वासः स मे स्वङ्गभूतस्त्वया सह भविष्यति ॥११॥
पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ।
न भविष्यति मे राम मार्गे चाध्वपरिश्रमः ॥१२॥
कुशकाशशरेषीकास्तथैव वनकण्टकाः ।
मार्गे मम भविष्यन्ति स्पर्शे कौशेयसंनिभाः ॥१३॥
शय्याश्च वनवासे मे नवपर्णतृणास्तृताः ।
राङ्कवाजिनसंस्पर्शा भविष्यन्ति सह त्वया ॥१४॥
महावातसमुद्भूतं यन्मामवकरिष्यति ।
रजो रमण तन्मेऽङ्गे परार्ध्यमिव चन्दनं ॥१५॥
शाद्वलेषु यदासिष्ये विविक्तेषु च राघव ।
कुशास्तरणतल्पेषु किं मे सुखतरं ततः ॥१६॥
यन्मे मूलफलं वन्यं वने दास्यसि राघव ।
स्वादु वा यदिवास्वादु भविष्यत्यमृतोपमं ॥१७॥
न बन्धूनां स्मरिष्यामि न मातुर्न पितुर्वने ।
वसन्ती भवता सार्धं स्वादुमूलफलाशिनी ॥१८॥
न मत्कृते व्यलीकं ते तत्र किञ्चिद्भविष्यति ।
भविष्यामि न चैवाहं तत्र भारस्तवानघ ॥१९॥

यस्त्वया सह स स्वर्गो नरको यस्त्वया विना ।
कुरु मे दयितं कामं गच्छेयं सहिता त्वया ॥ २० ॥
त्वया त्यक्ता न शक्तास्मि जीवितुं रघुनन्दन ।
त्वद्वियोगभयोद्विग्नां त्रायस्व शरणागतां ॥ २१ ॥
अथ नेच्छसि चेन्नेतुं मामेवं त्वदनुव्रतां ।
विषमद्यैव पास्यामि पश्यतस्ते नृपात्मज ॥ २२ ॥
इदं हि दुःखं संसोढुं मुहूर्तमपि नोत्सहे ।
किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकं च राघव ॥ २३ ॥
इति शोकाग्निसंतप्ता विलप्य जनकात्मजा ।
पादयोर्निपपातार्ता भर्तुर्गमनलालसा ॥ २४ ॥
उक्त्वा वाक्यं सकरुणं त्रायस्व नय मामिति ।
रुरोद पतिता तत्र सुस्वरं मृदुभाषिणी ॥ २५ ॥
स तस्याः करुणैर्वाक्यैर्हृदि क्षत इवातुरः ।
मुमोच बाष्पं शोकोष्णं धैर्यसंरुद्धमानसः ॥ २६ ॥
तस्य शोकाश्रुपूर्णाभ्यां प्रियाकारुण्यजं तदा ।
सुस्राव वारि नेत्राभ्यां पुष्कराभ्यामिवोदकं ॥ २७ ॥
स तामुत्थाप्य शनकैः पादयोः पतितां प्रियां ।
उवाच वचनं रामो मधुरं परिशान्त्वयन् ॥ २८ ॥
न कामये स्वर्गमपि त्वदृतेऽहं वरानने ।
न च मेऽस्ति भयं किञ्चिदपि साक्षात् स्वयंभुवः ॥ २९ ॥

धर्मं तु गगनास्पृक् सद्भिराचरितं जनैः ।
नातिवर्तितुमिच्छामि वेलामिव महोदधिः ॥ ३० ॥
तथा गुरुनियोगं च परं धर्मं विदुर्बुधाः ।
तं चातिक्रमितुं नालमहं शक्तः कथञ्चन ॥ ३१ ॥
स यथैवानुशिष्टोऽस्मि पित्राहूय महात्मना ।
तथा वर्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३२ ॥
तथा च तव जिज्ञासुर्निश्चयं शुभलक्षणे ।
उक्तवान् न नयिष्येऽहमिति शक्तोऽपि रक्षितुं ॥ ३३ ॥
यदर्थं चैव ते सीते नेच्छामि शुभदर्शने ।
वनवासभवैर्दुःखैर्योक्तुं त्वां सुखभागिनीं ॥ ३४ ॥
या निसृष्टानपेक्षा च वनाय मदपेक्षया ।
न हि हातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ ३५ ॥
एहि गच्छ मया सार्धं यथा ते रुचितं प्रिये ।
इच्छामि हि प्रियं कर्तुं नित्यं तेऽहमनिन्दिते ॥ ३६ ॥
ब्राह्मणेभ्यस्तु साधुभ्यो वासांस्याभरणानि च ।
संश्रितेभ्यस्तथान्येभ्यो देहि दानानि जानकि ॥ ३७ ॥
गुरूंश्चामन्त्र्य सुभगे ततो व्रज मया सह ।
इति भर्त्राभ्यनुज्ञाता मत्वा गमनमात्मनः ॥ ३८ ॥
ततः प्रहृष्टा परिपूर्णमानसा
यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य शासनं ।

प्रचक्रमे दातुमथो मनीषिणां
धनानि वासांसि च भूषणानि सा ॥३१॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे सीताभिप्रायजिज्ञासा
नाम त्रिंशः सर्गः ॥

XXXI.

इत्युक्त्वा राघवः सीतां समाहूयाथ लक्ष्मणं
उवाचेदं वचः श्रीमानवेक्ष्य प्रश्रयानतं ॥ १ ॥
प्रियः प्राणसमो भ्राता सहायश्च सखा च मे ।
तस्मात् प्रणयतोऽहं त्वां यद्ब्रवीमि कुरुष्व तत् ॥ २ ॥
वनं त्वया न गन्तव्यं मया सह कथञ्चन ।
इहैव हि महान् भारो वोढव्यो भवतानघ ॥ ३ ॥
इति रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणो दीनमानसः ।
वाष्पपर्याकुलमुखः सोढुं शोकमशक्नुवन् ॥ ४ ॥
प्रणम्य चरणौ भ्रातुः परिष्वज्य च पीडितं ।
सीतायाश्च महाप्राज्ञस्ततो राघवमब्रवीत् ॥ ५ ॥
अनुज्ञातोऽस्मि भवता पूर्वमेव वनं प्रति ।
सह गन्तुमितः कस्मान्निवर्तयसि मां पुनः ॥ ६ ॥
न निवर्तयितव्योऽहं जीवन्तं मां यदीच्छसि ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि प्रसीदार्य नयस्व मां ॥ ७ ॥
तमब्रवीत् ततो रामः स्थितं लक्ष्मणमग्रतः ।
प्रह्वं नतेन शिरसा वेपमानं कृताञ्जलिं ॥ ८ ॥
गते त्वयि मया सार्धमितो लक्ष्मण काननं ।
को भरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां च यशस्विनीं ॥ ९ ॥

अभिवर्षति कामैर्यो मातरौ नौ नराधिपः ।
स कामवशगो व्यक्तं न हृष्यति यथा पुरा ॥ १० ॥
स कामवशमापन्नो महाराजः पितावयोः ।
भरते राज्यमासाद्य कैकेय्या वशमागतः ॥ ११ ॥
राज्यैश्वर्यमदान्धा हि कदाचिदपि कैकयी ।
असाधु प्रतिपद्येत सपत्नीनामचेतना ॥ १२ ॥
ते मातराविह स्थेन समाश्वास्ये विशेषतः ।
परिपाल्ये च सौमित्रे यावदागमनं मम ॥ १३ ॥
यथैवाहं तथैव त्वं तयोरिह भविष्यसि ।
बन्धुराप्यायनं चैव दुःखेभ्यश्चैव रक्षिता ॥ १४ ॥
इति रामवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः श्रीमतां वरः ।
कृताञ्जलिरिदं भूयो रामं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
मद्विधानां सहस्राणि कौशल्या बिभृयाद्विभो ।
यस्याः सहस्रं ग्रामाणां निसृष्टमुपजीवनं ॥ १६ ॥
त्वदपेक्षश्च भरतः पूजयिष्यत्यसंशयं ।
कौशल्यां च सुमित्रां च परमं यत्नमास्थितः ॥ १७ ॥
नय मामनपेक्षस्त्वं वनवासकृतोद्यमं ।
शिष्यः प्रेष्यः सहायश्च भविष्यामि वने तव ॥ १८ ॥
खनित्रपिटके बिभ्रन् खड्गबाणधनुर्धरः ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानं परिशोधयन् ॥ १९ ॥

वन्यानि चाहरिष्यामि पुष्पमूलफलानि च ।
शय्योपकरणार्थं च द्रुमपर्णतृणानि ते ॥ २० ॥
त्वमार्य सह वैदेह्या वनवासेऽपि रंस्यसे ।
रक्षतस्त्वां गमिष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः ॥ २१ ॥
आर्य शिष्योऽस्मि दासोऽस्मि भक्तोऽस्म्यनुगतस्तथा ।
तवाहं सर्वथा साधो प्रसीद नय मामपि ॥ २२ ॥
वाक्येनानेन तु प्रीतो रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।
आगच्छ व्रज सौमित्रे आपृच्छस्व सुहृज्जनं ॥ २३ ॥
ये च राज्ञे ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयं ।
धनुषी ते गृहाण त्वमक्षयानिषुधींश्च तान् ॥ २४ ॥
अभेद्ये च तनुत्राणे गृहाण लघुनी शुभे ।
खड्गौ च विमलाकाशवर्चसौ विमलत्सरू ॥ २५ ॥
यश्चाचार्यगृहे दिव्यं धनुस्तिष्ठति मेऽर्चितं ।
तदानयस्व गत्वा त्वं त्वरावानिह लक्ष्मण ॥ २६ ॥
इत्युक्तो लक्ष्मणः शीघ्रं समापृच्छ्य सुहृज्जनं ।
आचार्यकुलमागम्य ते जग्राहायुधोत्तमे ॥ २७ ॥
ते समादाय धनुषी सखड्गेषुनिबन्धने ।
दर्शयामास रामाय निबबन्ध च यत्नवान् ॥ २८ ॥
तमुवाचागतं रामो लक्ष्मणं प्रियदर्शनं ।
काले त्वमागतः शीघ्रं काङ्क्षिते मम लक्ष्मण ॥ २९ ॥

दातुमिच्छामि विप्रेभ्यो धनरत्नार्थसंचयं ।
बहुभृत्यानल्पधनांस्तस्मादानय तान् द्विजान् ॥ ३० ॥
ये चास्मत्सुहृदो भक्ता निवसन्तीह लक्ष्मण ।
तेषां चापि प्रदास्यामि सर्वेषामुपजीवनं ॥ ३१ ॥

वशिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्यं
तमानयाशु प्रवरं द्विजानां ।
प्रियं सखायं मम वीर्यवन्तं
तं तर्पयिष्ये प्रथमं प्रदानैः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे लक्ष्मणाभ्यनुज्ञा
नाम एकत्रिंशः सर्गः ॥

XXXII.

भ्रातुः शासनमाज्ञाय लक्ष्मणस्त्वरितः स्वयं ।
सुयज्ञगृहमागत्य प्रविश्य च विनीतवत् ॥ १ ॥
अग्न्यागारस्थमभ्येत्य सुयज्ञं लक्ष्मणोऽब्रवीत् ।
हे सुयज्ञ द्विजश्रेष्ठ सखा ते द्रष्टुमिच्छति ॥ २ ॥
श्रुत्वैतल्लक्ष्मणवचः सुयज्ञोऽथ त्वरान्वितः ।
प्रविवेशाभ्युपागम्य रामवेश्म सलक्ष्मणः ॥ ३ ॥
तमागतं वेदविदं सीतया सह राघवः ।
अभ्युत्थायार्चयामास प्रदानैरभिकाङ्क्षितैः ॥ ४ ॥
कुण्डलाङ्गदकेयूरमुक्ताहारविभूषणैः ।
महार्हैश्चैव वासोभिर्धनधान्यैश्च पुष्कलैः ॥ ५ ॥
तमुवाच ततो रामः सीतयाभिप्रदेशितः ।
सखायं दर्शितं काले सुयज्ञं वेदपारगं ॥ ६ ॥
हारं च हेमसूत्रं च शुभान्याभरणानि च ।
वासांसि चैव दिव्यानि ब्राह्मण्यै ते प्रयच्छति ॥ ७ ॥
राङ्कवास्तरणं चैव पर्यङ्कं सर्वकाञ्चनं ।
सपादपीठं भार्यायै सखे सीता ददाति ते ॥ ८ ॥
नागं शत्रुञ्जयं नाम मह्यं यं मातुलो ददौ ।
तं ते ददाम्यलंकृत्य सहस्रेण गवां सह ॥ ९ ॥

प्रतिगृह्य च तत् सर्वं सुयज्ञो मन्त्रवद्धनं ।
रामाय सह वैदेह्या स प्रायुङ्क्ताशिषः शुभाः ॥ १० ॥
सुयज्ञं संविभज्यैवमन्यांश्चैवार्हतो द्विजान् ।
अन्येभ्योऽपि ददौ रामः सुहृद्भ्यः कामतो धनं ॥ ११ ॥
भृत्यप्रेष्यजनेभ्यश्च विभवस्यानुरूपतः ।
शिल्पिभ्यश्चोपकारिभ्यो ददौ रामो महायशाः ॥ १२ ॥
ततो भ्रातरमाभाष्य लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् ।
ददस्व त्वमपि क्षिप्रं द्विजाग्र्येभ्योऽर्हतो धनं ॥ १३ ॥
सुहृद्भ्यश्चात्मनः कामानीप्सितानपवर्जय ।
गोभिर्धनैश्च धान्यैश्च भोजनाच्छादनेन च ॥ १४ ॥
इष्टांस्तर्पय सौमित्रे ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
सुहृदश्चार्हतः सर्वान् कामैः संविभजेप्सितैः ॥ १५ ॥
अगस्त्यं कौशिकं चैव गार्ग्यं शाण्डिल्यमेव च ।
समाहूयाभिवर्ष त्वं धनरत्नौघवृष्टिभिः ॥ १६ ॥
सुहृन्मां परया भक्त्या य उपास्ते तु देवलः ।
आचार्यस्तैत्तिरीयाणां तमानय यतव्रतं ॥ १७ ॥
तस्मै दानानि दास्यामि रत्नानि विविधानि च ।
रुचिराणि च वासांसि यावन्मत्तोऽभिकाङ्क्षति ॥ १८ ॥
सूतं चित्ररथं नाम सखायं मे समानय ।
तस्मै दास्यामि विभवान् महार्हानपि काङ्क्षितान् ॥ १९ ॥

ये च मे वन्दिनः सन्ति ये चापि परिचारकाः ।
सर्वांस्तर्पय कामैस्तान् समाहूयाशु लक्ष्मण ॥ २० ॥
चेलप्रक्षालका ये नो ये च नः श्मश्रुवर्धकाः ।
सेचका ह्रासकाश्चैव स्नापकाश्चानुलेपकाः ॥ २१ ॥
संवाहकाः सलिलदाः पुरतो धावकाश्च ये ।
तेषां निष्कसहस्रं त्वं वृत्त्यर्थमुपकल्पय ॥ २२ ॥
भोजनार्थं दश शतं शालीनां पृथगुत्सृज ।
व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु ॥ २३ ॥
मल्लानां योधकानां च तथोद्वर्तनशीलिनां ।
क्रीडकानां च निष्काणां सहस्रमपवर्जय ॥ २४ ॥
कौशल्यां प्रेष्यवर्गश्च यः शुश्रूषति लक्ष्मण ।
सुमित्रां चैव तस्मै त्वं सहस्रे द्वे समुत्सृज ॥ २५ ॥
भिक्षाभुजो द्विजा ये च कौशल्यां मम मातरं ।
पर्युपासत एतेभ्यो द्वे सहस्रे समुत्सृज ॥ २६ ॥
तथैव च सुमित्रां ये भिक्षवः समुपासते ।
तेभ्योऽपि च द्विजातिभ्यः सहस्रमपवर्जय ॥ २७ ॥
न सीदति यथा कश्चिन्मयि विप्रोषिते वनं ।
अनुजीविजनः सौम्य तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २८ ॥
न मेऽस्त्यदेयं साधुभ्यो मन्त्रविद्भ्यो हि लक्ष्मण ।
यो मेऽस्ति विभवः कश्चित् तं विश्राणय सर्वशः ॥ २९ ॥

इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा धनं रामस्य सर्वशः ।
यथोद्दिष्टं ददौ तेभ्यः सर्वेभ्य उपजीवनं ॥ ३० ॥
संविभज्य ततो रामः सर्वानाहूय सोऽब्रवीत् ।
कार्या भवद्भिर्नीत्कण्ठा रक्ष्यं चेदं गृहं मम ॥ ३१ ॥
लक्ष्मणस्य च यत्नेन यावदागमनं मम ।
अनुजीविजनं राम इत्युक्त्वा शोककर्षितं ॥ ३२ ॥
धनाध्यक्षानुवाचेदं समाहूय पुनर्वचः
यदस्ति वित्तशेषं मे तदिहानवशेषतः ॥ ३३ ॥
आनयध्वं प्रदास्यामि तदप्यहमतन्द्रितः ।
इत्युक्ताः समुपाजह्रुर्धनशेषमशेषतः ॥ ३४ ॥
रामाज्ञया धनाध्यक्षाः समुपादाय सर्वशः ।
तद्धनं कृपणानाथविकलेभ्यश्च राघवः ॥ ३५ ॥
दरिद्रेभ्यश्च साधुभ्यो ददौ सर्वमशेषतः ।
अथ वृद्धो दरिद्रश्च बहुभृत्यजनो द्विजः ॥ ३६ ॥
उपायाद्भिक्षितुं रामं त्रिजटो नाम विश्रुतः ।
स रामभवनं प्राप्य प्रविश्याप्रतिवारितः ॥ ३७ ॥
उवाच राममासाद्य वेपमान इदं वचः ।
दरिद्रोऽस्म्यसमर्थश्च बालपुत्रश्च राघव ॥ ३८ ॥
त्वं मामर्हसि वित्तेन संविभक्तुं यथार्हतः ।
तमुवाच ततो रामो वृद्धं परिहसन्निव ॥ ३९ ॥

विप्रमाङ्गिरसं दीनं वित्तार्थिनमुपागतं ।
गवां सहस्रमस्त्येकं यदविश्राणितं मया ॥ ४० ॥
ततो गृहाण यावत् त्वं स्वयं शक्तोऽसि रक्षितुं ।
इति रामवचः श्रुत्वा त्रिजटो रामसंनिधौ ॥ ४१ ॥
स आत्मनो दृढां कक्षां बद्ध्वा संभ्रान्तमानसः ।
दण्डमुद्यम्य सहसा प्रतस्थे गोधनं प्रति ॥ ४२ ॥
वृद्धभावाद्विपमानो गाः संकालयितुं स्वयं ।
तमुवाच ततो रामस्त्रिजटं द्विजसत्तमं ॥ ४३ ॥
परिहासः कृतो ब्रह्मन् निवर्तस्व किमिच्छसि ।
एतच्चैव सहस्रं ते गवां गोपैरहं सह ॥ ४४ ॥
धनं ददामि भूयश्च यावदिच्छसि शाधि मां ।
इत्युक्तस्त्रिजटो वव्रे यजेयमिति राघवं ।
तस्मै रामो ददौ द्रव्यं प्रभूतं यज्ञसिद्धये ॥ ४५ ॥

स तं सभार्यस्त्रिजटो यथेप्सितं
प्रतिग्रहं प्राप्य समृद्धमानसः ।
प्रशस्य रामं मुदितो जगाम च
प्रजासु रामस्य यशः प्रकाशयन् ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे वित्तविश्राणनं नाम
द्वात्रिंशः सर्गः ॥

XXXIII.

दत्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनानि सः ।
जगाम पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवः ॥ १ ॥
आयुधानि गृहीत्वासौ सर्वोपकरणानि च ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा तस्मान्निःसृत्य वेश्मनः ॥ २ ॥
तौ गृहीतायुधौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
राजमार्गं समेयातां सीतयानुगतौ तदा ॥ ३ ॥
ततश्च वेश्मशृङ्गाणि हर्म्याणि च समन्ततः ।
ददृशुस्तांस्तदारुह्य पौरजानपदस्त्रियः ॥ ४ ॥
अन्तरं राजमार्गे च नासीज्जनपदावृते ।
तदानुरागात् प्रस्थाने रामस्यामिततेजसः ॥ ५ ॥
पदातिं तं समायान्तं सभार्यं सहलक्ष्मणं ।
ऊचुर्दृष्ट्वा बहुविधा वाचो दुःखसमन्विताः ॥ ६ ॥
अनुप्रयाति यं यान्तं चतुरङ्गं महद्बलं ।
तमिमं सीतया सार्धमनुगच्छति लक्ष्मणः ॥ ७ ॥
सुखैश्वर्यरसज्ञो हि भक्तिमानपि वीर्यवान् ।
अनृतं पितरं कर्तुं धर्मात्मा नायमिच्छति ॥ ८ ॥
या न शक्या पुरा द्रष्टुं देवैराकाशगैरपि ।
सीतां तामपि पश्यन्ति राजमार्गे पृथग्जनाः ॥ ९ ॥

सङ्गेनाङ्गरागेण भूषितां वरवर्णिनीं ।
विवर्णतां नयिष्यन्ति सीतां शीतोष्णवायवः ॥१०॥
नूनं दशरथोऽन्येन सत्त्वेनाविष्टचेतनः ।
यथा विवासयत्यस्य प्रियं पुत्रमकारणे ॥११॥
यदि ह्रि स्यादनाविष्टः सत्त्वेनान्येन केनचित् ।
कथं विवासयेदेनमकस्माद्गुणसागरं ॥१२॥
को ह्यार्यो निर्गुणमपि त्यजेत् पुत्रं सचेतनः ।
किमु यस्य गुणैः कृत्स्नो लोकोऽयमनुरञ्जितः ॥१३॥
आनृशंस्यं क्षमा शीलं श्रुतं सत्यं पराक्रमः ।
शोभयन्ति गुणा राममेते षट् प्रथिता भुवि ॥१४॥
विवासेनास्य तेनायं दुःखितोऽस्य महाजनः ।
औदकानीव सत्त्वानि सलिलस्य परिक्षयात् ॥१५॥
लोकनाथस्य रामस्य पीडया पीडितं जगत् ।
अपर्वणीव सोमस्य राहुग्रहणपीडया ॥१६॥
अयं स दाता भोगानां परित्राणसुखस्य च ।
तथाभयप्रदानस्य दाता गच्छति नो वनं ॥१७॥
साधुलक्ष्मणवत् सर्वे त्यक्तभोगपरिग्रहाः ।
राममेवानुगच्छामः किं नो दारैर्धनेन वा ॥१८॥
सपुत्रधनदारा वा सपशुद्रव्यसंचयाः ।
गच्छामस्तत्र यत्रायं साधुर्गच्छति राघवः ॥१९॥

विहारोद्यानशयनशरणासनसाधनं ।
परित्यज्यानुगच्छामस्तुल्यदुःखा नृपात्मजं ॥ २० ॥
समुद्धृतनिधानानि शीर्णध्वस्तोच्छ्रयाणि च ।
प्रक्षीणधान्यकोषाणि क्षीणसंमार्जनानि च ॥ २१ ॥
पिशाचप्रेतरक्षोभिर्जुष्टान्युच्छिष्टभोजनैः ।
अलक्ष्मीण्यमनोज्ञानि परित्यक्तानि दैवतैः ॥ २२ ॥
अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यतां ।
वनं नगरमेवास्तु यत्र गच्छति राघवः ॥ २३ ॥
अरण्यतां परित्यक्तमस्माभिर्यातिदं पुरं ।
यत्र वत्स्यति रामोऽयं पुरं तत्र भविष्यति ॥ २४ ॥
बिलानि दंष्ट्रिणः सर्पा वनानि मृगपक्षिणः ।
अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यन्तां सेव्यमानं त्यजन्तु च ॥ २५ ॥
एताश्चान्याश्च विविधा वाचः पौरजनेरिताः ।
शृण्वन् रामो ययौ मार्गे वनवासकृतोद्यमः ॥ २६ ॥

अवेक्षमाणोऽपि जनं तदार्तम्
अनार्तरूपः प्रहसन्निवार्तः ।
जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः
सत्यप्रतिज्ञं नृपतिं चिकीर्षुः ॥ २७ ॥
आसाद्य चेक्ष्वाकुकुलप्रदीपो
रामः पितुर्वेश्म तदार्यवृत्तः ।

व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य ततो नियोगे
स्थितं सुमन्त्रं प्रतिहारमिष्टं ॥२८॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे उदासीनवाक्यं नाम
त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥

XXXIV.

प्रागथानागते रामे सभार्ये सहलक्ष्मणे ।
तदन्तरमतीवार्तो विललापाकुलो नृपः ॥ १ ॥
हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा भव कैकेयि ।
मृते मयि गते रामे वनं मनुजकुञ्जरे ॥ २ ॥
त्यजामि भरतं त्वां च जीवितं चेदमात्मनः ।
प्रशाधि विधवा राज्यं निर्घृणे निरपत्रपे ॥ ३ ॥
अहं हि हीनो रामेण त्यक्का जीवितमात्मनः ।
न भविष्यामि ते पापे भूयोऽप्येव वशानुगः ॥ ४ ॥
केन मन्त्रयसे मूढे कं समन्वयसेऽशुभं ।
मम जीवितनाशाय कस्येदं मतमीदृशं ॥ ५ ॥
अरण्यं भजतां रामो भरतश्चाभिषिच्यतां ।
इति कस्य मतं पापं मोघाशस्य दुरात्मनः ॥ ६ ॥
बालो ह्यसौ कथं राज्यं भरतः कारयिष्यति ।
ज्येष्ठे तिष्ठति राज्यार्हे रामे राजीवलोचने ॥ ७ ॥
अज्ञाता कालरात्रीव भार्यारूपेण कैकयि ।
कथं त्वं क्षीणपुण्येन मयोढा मन्दबुद्धिना ॥ ८ ॥
व्याली घोरविषेव त्वं मयाबुद्ध्या निषेविता ।
यया दष्टो विमोक्ष्येऽहं प्राणैरिष्टैः सुतेन च ॥ ९ ॥

स्त्रीणां धिगस्त्वनार्याणां कृतघ्नीनां विशेषतः ।
त्यजन्ति वशगान् भर्तॄन् या लुब्धा धनकाङ्क्षया ॥ १० ॥
निर्घृणे निरनुक्रोशे कीदृशं हृदयं तव ।
शरणागतं याचमानं यन्मां त्वं त्यक्तुमिच्छसि ॥ ११ ॥
माभून्नृशंसे ते लोकः परोऽप्येष सुखावहः ।
यन्मां प्रियेण पुत्रेण वियोजयसि दुःखितं ॥ १२ ॥
उचितः शिविकायानं रथयानं च मे सुतः ।
कान्तारवनदुर्गानि कथं पद्भ्यां गमिष्यति ॥ १३ ॥
स्वादूनामन्नपानानामुचितोऽयं ममात्मजः ।
सुकुमारो विलासी च मृष्टाभरणभूषितः ॥ १४ ॥
कटुतिक्तकषायाणि मूलानि च फलानि च ।
वल्कलाजिनसंवीतः स कथं भक्षयिष्यति ॥ १५ ॥
अपि रामः स धर्मात्मा ममातिक्रम्य शासनं ।
नेच्छेद्वनमितो गन्तुं न तु वत्सः करिष्यति ॥ १६ ॥
हा शुद्धभव धर्मात्मन् विनीत गुरुवत्सल ।
मयासि पितृमान् पुत्र स्त्रीवश्येनाकृतात्मना ॥ १७ ॥
शीलवृत्तगुणाढ्येष्ठं प्राणेभ्योऽपि प्रियं सुतं ।
कथं त्यक्तुं गुणारामं रामं मे धीयते मतिः ॥ १८ ॥
नृशंसोऽहमनार्योऽहं सर्वथैव धिगस्तु मां ।
शुश्रूषुं दयितं पुत्रं स्त्रीजितो यस्त्यजाम्यहं ॥ १९ ॥

किं मां वक्ष्यति लोकोऽयं नृशंसं पापकारिणं ।
यः पुत्रं स्त्रीकृते मूढस्त्यजाम्यनपकारिणं ॥ २० ॥
वशिष्ठो वामदेवश्च जावालिः काश्यपस्तथा ।
किं मां वक्ष्यन्ति श्रुवेदं तथान्ये ब्रह्मवादिनः ॥ २१ ॥
विश्वामित्रादयः सिद्धास्तपोवननिवासिनः ।
पृथिव्यां पृथिवीपालाः किं च वक्ष्यन्ति साधवः ॥ २२ ॥
युक्तोऽस्म्ययशसा लोके पतितश्चास्मि सर्वथा ।
कैकेय्यै राज्यलुब्धायायभिसृज्य वरद्वयं ॥ २३ ॥
हा हतोऽस्मि विनष्टोऽस्मि दग्धोऽस्मि चपलेन्द्रियः ।
कैकेय्या वशमापन्नः पापायाः पापमोहितः ॥ २४ ॥
गुरुभिर्ब्रह्मचर्यैश्च कृच्छ्रैर्बाल्येऽतिकर्षितः ।
सुखकालेऽद्य मे पुत्रो दुःखमेवोपभोक्ष्यते ॥ २५ ॥
अनियोज्यैव दुःखेषु रामं राजीवलोचनं ।
तदैव मरणं मे स्याद्यदि पापं न चाप्नुयां ॥ २६ ॥
इति राजा दशरथः पुत्रशोकाकुलेन्द्रियः ।
अनिन्ददात्मनात्मानं सुरां पीत्वेव वेदवित् ॥ २७ ॥
एवं विलपतस्तस्य दुःखार्तस्य महीपतेः ।
उपेत्यावेदयामास सुमन्त्रो राममागतं ॥ २८ ॥

ततः स राजा समुपागतं सुतं
सुमन्त्रतो वेद्य भृशार्तमानसः ।

प्रवेश्यतामाश्विति गद्गदं वचः
सुमन्त्रमुद्वीक्ष्य तदाभ्यधात् प्रभुः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे दशरथविलापो नाम
चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥

XXXV.

प्रवेश्यतां राम इति वाक्यमुक्ता नराधिपः ।
तीव्रशोकसमाविष्टो भूयो मोहमुपागमत् ॥ १ ॥
मुहूर्तमिव निश्चेष्टो भूत्वा मोहपरायणः ।
प्रतिलेभे ततः संज्ञां सिंहासनगतो नृपः ॥ २ ॥
लब्धसंज्ञं च तं भूयः सुमन्त्रः पृथिवीपतिं ।
उपेत्य प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाचेदं सुदुःखितः ॥ ३ ॥
दत्वा द्विजेभ्यः स्वधनं भृत्येभ्यश्चोपजीवनं ।
स्वरश्मिभिरिवादित्यः ख्यातो लोके गुणांशुभिः ॥ ४ ॥
आज्ञां ते शिरसादाय वनं गन्तुं कृतक्षणः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च नराधिप ॥ ५ ॥
द्रष्टुं तेऽभ्यागतः पादौ तं पश्य यदि मन्यसे ।
इति राजा सुमन्त्रस्य श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
आकाश इव शुद्धात्मा निःश्वस्योष्णं सुदुःखितः ।
सुमन्त्रानय मे क्षिप्रं यावन्त इह मामकाः ॥ ७ ॥
दाराः परिवृतस्तैर्हि द्रष्टुमिच्छामि राघवं ।
इत्युक्तोऽन्तः पुरं गत्वा सुमन्त्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥
आर्याः क्रन्दति वो राजा मा चिरं तत्र गम्यतां ।
एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण त्वरान्विताः ॥ ९ ॥

तत्राजग्मुर्नृपं द्रष्टुं भर्तुराज्ञाय शासनं ।
अर्धसप्तशता नार्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥ १० ॥
उपेयुस्ताः पतिं द्रष्टुं कैकेय्या सहितं तदा ।
समवेक्ष्यागतान् दारानशेषेण ततो नृपः ॥ ११ ॥
सुमन्त्रानय मे क्षिप्रं पुत्रमित्यभ्यभाषत ।
ततः सुमन्त्रस्त्वरितो रामं लक्ष्मणमेव च ॥ १२ ॥
प्रवेशयामास गृहं राज्ञस्तां चापि मैथिलीं ।
दृष्ट्वैव च तमायान्तं दूराद्रामं कृताञ्जलिं ॥ १३ ॥
उत्पपातासनादार्तो राजा स्त्रीजनसंवृतः ।
आगच्छ पुत्र रामेति परिष्वक्तुमुपागतः ॥ १४ ॥
अप्राप्यैव च संभ्रान्तः पपात नृपतिः सुतं ।
सीदन्तं तं समभ्येत्य रामः संभ्रान्तमानसः ॥ १५ ॥
अप्राप्तमेव धरणीं परिगृह्यार्तमानसः ।
शनैरुत्थाप्य संमूढं तस्मिन्नेवासने पुनः ॥ १६ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चान्ववेशयत् ।
व्यजनेनोपवेश्यैनं वीजयामास मूर्छितं ॥ १७ ॥
ततः स्त्रीणां महानादः संजज्ञे राजवेश्मनि ।
मुहूर्तादिव तं रामो लब्धसंज्ञं महीपतिं ॥ १८ ॥
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतं ।
आपृच्छे त्वां महाराज ईश्वरोऽसि हि नः प्रभो ॥ १९ ॥

प्रस्थितं वनवासाय संपश्य कुशलेन मां ।
लक्ष्मणं चानुजानीहि वैदेहीं च महीपते ॥ २० ॥
निवर्त्यमानावपि हि न निवृत्ताविमौ मया ।
अतो नो वनवासाय गमने कृतनिश्चयान् ॥ २१ ॥
लक्ष्मणं मां च सीतां च समनुज्ञातुमर्हसि ।
अनुज्ञाकाङ्क्षिणं राममिति ज्ञात्वा महीपतिः ॥ २२ ॥
उवाच प्रेक्ष्य दीनात्मा वाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
वरप्रदानात् कैकेय्याः पुराहं राम वञ्चितः ॥ २३ ॥
तस्मान्निगृह्य मां मूढं राजा भवितुमर्हसि ।
एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ॥ २४ ॥
पितरं प्रणिपत्येदं प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ।
भवान् पिता गुरुश्चैव राजा भर्ता प्रभुश्च मे ॥ २५ ॥
दैवतं पूजनीयश्च गरीयान् धर्म एव च ।
भवन्नियोगे स्थातव्यं मया राजन् प्रसीद मे ॥ २६ ॥
न निवर्तयितव्योऽहं भव सत्यप्रतिश्रवः ।
राजा वर्षसहस्रायुर्भवानेवास्तु नः प्रभुः ॥ २७ ॥
यथा त्वया प्रतिज्ञातं कैकेय्यास्तत् तथा कुरु ।
त्वां च कृत्वाहमनृतं राज्यमिच्छेयमित्युत ॥ २८ ॥
त्रैलोक्यस्यापि कृत्स्नस्य न स कालो भविष्यति ।
श्रुत्वा तु वचनं रामात् सत्यपाशसितो नृपः ॥ २९ ॥

उवाच करुणं वाक्यं वाष्पगद्गदया गिरा ।
निश्चितं यदि ते राम मत्प्रियार्थमितो वनं ॥ ३० ॥
गन्तुं पुरादितः पुत्र ततो गच्छ मया सह ।
न हि त्वया विरहितो राम जीवितुमुत्सहे ॥ ३१ ॥
त्वया मया विरहिते राजास्तु भरतः पुरे ।
इति ब्रुवाणं नृपतिं रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
नार्हसि त्वमितो गन्तुं मया सह वनं प्रभो ।
नानुवृत्तिस्त्वया कार्या मम राजन् कथञ्चन ॥ ३३ ॥
प्रसीद तात धर्मेण योक्तुमर्हति नो भवान् ।
सत्यप्रतिज्ञमात्मानं कर्तुमर्हसि मानद ॥ ३४ ॥
स्वधर्मं स्मारयामि त्वां राजन् नोपदिशामि ते ।
स्वधर्मतोऽद्य मत्स्नेहान्न त्वं चलितुमर्हसि ॥ ३५ ॥
एवमुक्तो दशरथो रामं वचनमब्रवीत् ।
कीर्तिमायुर्बलं शौर्यं धर्मं चाप्नुहि शाश्वतं ॥ ३६ ॥
यशसो वृद्धये भूयः पुनरागमनाय च ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं मत्सत्यं परिपालयन् ॥ ३७ ॥
इमां तु रजनीमेकामिह त्वं वस्तुमर्हसि ।
अद्य भुक्त्वा मया सार्धं भोगानिष्टान् धनानि च ॥ ३८ ॥
समाश्वास्य सुदुःखार्तां मातरं च गमिष्यसि ।
इति रामो वचः श्रुत्वा पितुरार्तस्य धीमतः ॥ ३९ ॥

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा राजानं शोकविह्वलं ।
समुत्सृज्य सुखं भूयो नानुवर्तितुमुत्सहे ॥ ४० ॥
यानद्य भोगान् प्राप्स्यामि को मे श्वस्तान् प्रदास्यति ।
तस्माद्गमनमेवाहं वृणोमि न निवर्तनं ॥ ४१ ॥
धनरत्नाचिता भूमिरियं सद्रव्यसंचया ।
सहस्त्यश्वरथग्रामा भरताय प्रदीयतां ॥ ४२ ॥
त्यजेयं दयितान् प्राणानिष्टान् भोगान् धनानि च ।
भवन्तमनृतं कर्तुं न विच्छेयं कथञ्चन ॥ ४३ ॥
अपगच्छतु ते दुःखं नृपते मद्वियोगजं ।
क्षुभ्यन्ति त्वद्विधा नैव साधवः सागरोपमाः ॥ ४४ ॥
न राज्यप्राप्तिमिच्छामि न सुखानि महीपते ।
त्वत्प्रतिज्ञातमिच्छामि कर्तुं सत्यं प्रशाधि मां ॥ ४५ ॥
अनुजानीहि मां शीघ्रं वनवासकृतोद्यमं ।
अनुग्रहं परं मन्ये त्वत्सत्यपरिपालनं ॥ ४६ ॥

इयं सराष्ट्रा सपुरा च मेदिनी
मया निसृष्टा भरताय दीयतां ।
अहं च सत्यं भवतोऽनुपालयन्
वनं गमिष्यामि तपो निषेवितुं ॥ ४७ ॥
मयाभिसृष्टां भरतो महीमिमां
सगण्डशैलां सपुरीं सकाननां ।

शिवां सुसीमामनुशास्तु वीर्यवांस्
त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तत् ॥४८॥
तथा न मे पार्थिव धीयते मनो
महत्स्वपि प्रीतिसुखेषु वर्तितुं।
यथा निदेशे तव शिष्टसंमते
व्यपैतु दुःखं तव मद्वियोगजं ॥४९॥
इदं हि नैवानघ राज्यमव्ययं
न चापि भोगान् न सुखानि कामये।
न जीवितं त्वामनृतेन योजयन्
वृणोमि राजन् सुकृतेन ते शपे ॥५०॥
फलानि मूलानि च भक्षयन् वने
गिरींश्च पश्यन् सरितः सरांसि च।
वने निवत्स्यामि सुखी गतज्वरो
व्यपैतु दुःखं तव मद्वियोगजं ॥५१॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे दशरथाश्वासनं नाम
पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥

XXXVI.

ततः सुमन्त्रं नृपतिः पीडितः स्वप्रतिज्ञया ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शशासाहूय मन्त्रिणं ॥ १ ॥
चतुरङ्गबलं भूरि शस्त्रावरणसंवृतं ।
राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रमेवोपकल्प्यतां ॥ २ ॥
रूपयौवनशालिन्यो विलासिन्यो महाधनाः ।
अनुयान्तु कुमारस्य रत्यर्थं रुचिराननाः ॥ ३ ॥
सुहृदो ये ऽनुरक्ताश्च रामं राजीवलोचनं ।
ते चैनमनुगच्छन्तु संविभक्ता महाधनैः ॥ ४ ॥
कोषाध्यक्षाश्च मे सर्वे कोषमादाय सर्वशः ।
गच्छन्तमनुगच्छन्तु रामं राजीवलोचनं ॥ ५ ॥
मृगयां विहरन् भोगान् भुञ्जानश्चाप्यभीप्सितान् ।
वनेष्वपि वसन् रामो भोक्ता राज्यसुखानि वै ॥ ६ ॥
यावन्मे विभवः कश्चिद्यावदस्त्युपजीवनं ।
अशेषेणैव तत् सर्वं राममेवानुगच्छतु ॥ ७ ॥
ददन् दानानि तीर्थेषु विसृजंश्च धनानि वै ।
रामो ऽयं वनवासे ऽपि राज्यधर्मं समश्नुतां ॥ ८ ॥
भरतो ऽप्युद्धृतधनामयोध्यां पालयत्विमां ।
सर्वकामैः पुनः श्रीमान् रामः संसिध्यतां वने ॥ ९ ॥

ब्रुवत्येवं दशरथे कैकेयीं भयमस्पृशत् ।
आस्यं शुशोष चैवास्याः स्वरश्चैव व्यभिद्यत ॥ १० ॥
सा विवर्णमुखी दीना ततो राजानमब्रवीत् ।
संरम्भामर्षताम्राक्षी क्रोधसंरक्तलोचना ॥ ११ ॥
हृतसारमिदं राज्यं पीतमण्डां यथा सुरां ।
दत्वाप्यश्रद्धया मे त्वं भविष्यस्यनृती नृप ॥ १२ ॥
एवं नृशंसया भूयो वाक्शरैरभिताडितः ।
कैकेय्या दुःखितो राजा तामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
वहन्तं मां धुरं गुर्वीमसह्यां साधुगर्हिते ।
नृशंसे किन्नु तुदसि वाक्प्रतोदैः पुनः पुनः ॥ १४ ॥
एवं ब्रुवन्तं राजानं कैकेयी पुनरब्रवीत् ।
पापस्वभाववचनं परुषं घोरनिश्चया ॥ १५ ॥
तवैव पूर्वः सगरो ज्येष्ठं पुत्रं किलात्यजत् ।
असमञ्जसमव्यग्रस्तथा त्वं राघवं त्यज ॥ १६ ॥
एवमुक्तो धिगित्युक्त्वा राजा दशरथस्तदा ।
दध्यौ व्रीडान्वितः किञ्चित् शिरः संकम्पयन्निव ॥ १७ ॥
ततो वृद्धो महामात्यः सिद्धार्थो नाम विश्रुतः ।
भृशं बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
पुरासमञ्जसं देवि सगरः पृथिवीपतिः ।
हेतुना त्यक्तवान् येन ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ १९ ॥

असमञ्जाः किलादाय पौराणां दारकान् गले ।
शरय्वा अप्सु चिक्षेप दौःशील्यादिति नः श्रुतं ॥ २० ॥
तेन विप्रकृताः क्रुद्धाः पौरा राजानमब्रुवन् ।
असमञ्जसमेकं वा त्यजास्मान् वा महीपते ॥ २१ ॥
तानुवाच ततो राजा किं कारणमिति प्रभुः ।
तं तदा रुषिताः पौरास्तत्र राजानमब्रुवन् ॥ २२ ॥
पुत्रस्तवैष दौःशील्यादस्माकं किल दारकान् ।
गले क्रोशत आदाय शरय्वां क्षिपति स्वयं ॥ २३ ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा पौराणां सगरो नृपः ।
तत्याज पतितं पुत्रं तेषां वै प्रियकाम्यया ॥ २४ ॥
अनीतमेवं नृपतिः सगरस्त्यक्तवान् सुतं ।
गुणवन्तं सुतं राजा रामं त्यजत्यत्ययं कथं ॥ २५ ॥
इति सिद्धार्थवचनं श्रुत्वा दशरथो नृपः ।
शोकव्याकुलया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

अनुव्रजामि स्वयमेव रामं
राज्यं परित्यज्य सुखानि चैव ।
त्वमप्यनार्ये भरतेन सार्धम्
एतत् सुखं भुङ्क्ष्व चिराय राष्ट्रं ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे सिद्धार्थवाक्यं नाम
षट्त्रिंशः सर्गः ॥

XXXVII.

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा पितुर्दशरथस्य च ।
अन्वभाषत धर्मात्मा रामस्तत्र महायशाः ॥ १ ॥
त्यक्तसर्वस्वभोगस्य वन्याहारनिषेविणः ।
अनुयात्रेण मे राजन् किं कार्यं विजने वने ॥ २ ॥
यो हि हित्वा द्विपश्रेष्ठं गजकक्षां वहेन्नृप ।
किं कार्यं कक्षया तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमं ॥ ३ ॥
तथा मम विमुक्तस्य ध्वजिन्या किं प्रयोजनं ।
सर्वमेवानुजानामि चीराण्येव तु केवलं ॥ ४ ॥
खनित्रपिटके चोभे सशिक्ये वरये नृप ।
चतुर्दश च वर्षाणि वने वत्स्यामि निर्जने ॥ ५ ॥
अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवं ।
उवाच परिधत्स्वेति निर्लज्जा जनसंसदि ॥ ६ ॥
प्रतिगृह्य च ते चीरे कैकेय्या हस्ततस्ततः ।
विहाय वाससी सूक्ष्मे रामः परिदधे स्वयं ॥ ७ ॥
अन्वेवं लक्ष्मणश्चापि विहाय वसने शुभे ।
चीरे परिदधे वीरस्तथैव पितुरग्रतः ॥ ८ ॥
अथात्मपरिधानाय पीतकौशेयवासिनी ।
दृष्ट्वा समुद्यते चीरे कैकेय्या जनकात्मजा ॥ ९ ॥

लज्जमाना स्थिता पार्श्वे रामस्य शुभदर्शना ।
जग्राह भृशमुद्विग्ना मृगी दृष्ट्वेव वागुरां ॥ १० ॥
परिगृह्य च ते चीरे सीता साम्राविलेक्षणा ।
गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
आर्यपुत्र कथं चीरमहं बध्नामि शंस मे ।
इत्युक्त्वा चीरमेकं सा स्वस्मिन् स्कन्धे समासृजत् ॥ १२ ॥
द्वितीयं च परीदध्यौ चीरमादाय मैथिली ।
चीरस्याकुशला देवी सम्यग्निवसने शुभा ॥ १३ ॥
तां चीरवसनां दृष्ट्वा भर्तृनाथामनाथवत् ।
प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वा धिग्धिगित्येव चाब्रुवन् ॥ १४ ॥
तं धिक्शब्दं नृपः श्रुत्वा स्वस्त्रीभिः समुदाहृतं ।
चिच्छेद जीवितश्रद्धां सुखश्रद्धां च दुःखितः ॥ १५ ॥
निःश्वस्योष्णं स इक्ष्वाकुर्भार्यां तामिदमब्रवीत् ।
रामस्यैकस्य गमने वरं याचितवत्यसि ॥ १६ ॥
न सौमित्रेर्न जानक्या नृशंसे दुष्टचारिणि ।
किमर्थमनयोश्चीरे ददास्यशुभदर्शने ॥ १७ ॥
पापे पापसमाचारे नृशंसे कुलपांसने ।
कैकेयि कुशचीरे नो सीता वसितुमर्हति ॥ १८ ॥
न नु पर्याप्तमेतावत् पापे रामविवासनं ।
किं ते भूय इदं कर्तुं मतिर्निरयगामिनि ॥ १९ ॥

इति ब्रुवाणं पितरं रामः संप्रस्थितो वनं ।
अवाक्शिराः समासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
इयं धर्मज्ञ कौशल्या मम माता तपस्विनी ।
वृद्धा चाक्षुद्रशीला च सुभृशं त्वामनुव्रता ॥ २१ ॥
मद्वियोगादृशं राजन् निमग्ना शोकसागरे ।
अनुग्रहार्थं कृपणा त्वत्तोऽवेक्षणमर्हति ॥ २२ ॥
यथा न दुःखितेयं स्यात् त्वया नाथेन नाथिनी ।
मदपेक्षया तथा राजन् सदेमां द्रष्टुमर्हसि ॥ २३ ॥

इमां महेन्द्रोपम जातदुःखिताम्
अवेक्षितुं त्वं जननीं ममार्हसि ।
यथा वनस्थे मयि शोककर्षिता
न जीवहीना यमसादनं व्रजेत् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे चीरपरिग्रहो नाम
सप्तत्रिंश सर्गः ॥

XXXVIII.

मुनिवेशधरं रामं दृष्ट्वैवं वादिनं नृपः ।
भार्याभिः सह सर्वाभिः शुशोच प्ररुरोद च ॥ १ ॥
न चैनं शोकदुःखार्तः शशाकाभिनिरीक्षितुं ।
न चाभिभाषितुं राजा शशाकैनं त्रपान्वितः ॥ २ ॥
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामीलितलोचनः ।
विललापातुरो राजा कृतान्तबलमोहितः ॥ ३ ॥
नूनं मया कृताः पूर्वं विपुत्राः पुत्रवत्सलाः ।
यथा पुत्र वियुज्येऽहं त्वयातिकृपणोऽवशः ॥ ४ ॥
अकाले देहिनां मृत्युस्तात नूनं न विद्यते ।
वियुज्यमानो यन्मृत्युं नाधिगच्छाम्यहं त्वया ॥ ५ ॥
लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुशचीराम्बरं वनं ।
प्रस्थितं पश्यतो मेऽद्य हृदयं किं न दीर्यते ॥ ६ ॥
यत्र पुत्र मया काले लालनीयोऽसि सर्वथा ।
दुःखे महति तत्र त्वां योजयामि धिगस्तु मां ॥ ७ ॥
एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतोऽयं दुःखितो जनः ।
इत्युक्त्वा निपपातोर्व्यां राजा मूर्छां जगाम च ॥ ८ ॥
संज्ञां च प्रतिलभ्याथ मुहूर्तात् स महीपतिः ।
अश्रुपूर्णेक्षणो वाक्यं सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

युक्त्वा रथं मदीयं त्वं शीघ्रमानय वाजिभिः ।
तेन प्रापय मे पुत्रं वनं मुनिजनप्रियं ॥ १० ॥
इति राज्ञा समाज्ञप्तः सुमन्त्रस्त्वरयान्वितः ।
आजगाम रथं राज्ञो युक्त्वा परमवाजिभिः ॥ ११ ॥
उपनीय च तं युक्तं रथं रत्नविभूषितं ।
राज्ञे निवेदयामास रथोऽयं युक्त इत्युत ॥ १२ ॥
कोषाध्यक्षमथाहूय स्वममात्यं नराधिपः ।
उवाचेदं वचो धर्म्यं शोकव्याकुलिताक्षरं ॥ १३ ॥
वासांसि त्वं महार्हाणि भूषणानि वराणि च ।
वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्यै प्रतिपादय ॥ १४ ॥
इति राज्ञा समादिष्टो गत्वा कोषगृहं तु सः ।
प्रायच्छच्छीघ्रमादाय वैदेह्यै सर्वमेव तत् ॥ १५ ॥
ततो निवासयामास तानि वासांसि मैथिली ।
भूषयामास चात्मानं भूषणैस्तैर्वराननना ॥ १६ ॥
ततो विराजयामास सा तद्वेश्म विभूषिता ।
विमलेव प्रभा सौरी विभ्रष्टतिमिरं नभः ॥ १७ ॥
तां भूषितां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत् ।
स्नेहान्मूर्धन्युपाघ्राय सीतां दुहितरं यथा ॥ १८ ॥
सत्कृता लालिताश्चैव वैदेहि प्राकृताः स्त्रियः ।
दरिद्रमवमन्यन्ते भर्तारं न तु सत्स्त्रियः ॥ १९ ॥

तत्त्वया नावमन्तव्यो भर्ता पुत्रि धनच्युतः ।
दैवतं हि पतिः स्त्रीणां सधनो निर्धनोऽपि वा ॥ २० ॥
इति श्वश्र्वा समादिष्टा सीता भर्तृपरायणा ।
कृताञ्जलिः स्थिता प्रह्वा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
आर्ये करिष्येऽभ्यधिकं शासनं ते यथात्थ मां ।
अभिज्ञा ह्यस्मि सत्स्त्रीणां धर्माचारस्य सर्वशः ॥ २२ ॥
पृथग्जनसमामार्ये न मां त्वं कर्तुमर्हसि ।
धर्माद्विचलितुं नालमहं सूर्यादिव प्रभा ॥ २३ ॥
नातन्त्री वाद्यते वीणा नाचक्रो वर्तते रथः ।
नापतिः सुखमाप्नोति नारी यद्यपि सुप्रजा ॥ २४ ॥
मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ।
अमितस्य हि दातैकः सुखस्यार्ये पतिः स्त्रियाः ॥ २५ ॥
साहं सुखानां सर्वेषां दातारं दैवतं पतिं ।
कथमार्येऽवमन्येऽहं यथान्याः प्राकृताः स्त्रियः ॥ २६ ॥
भर्तुः प्रियनिमित्तं हि त्यजेयमपि जीवितं ।
पाणिप्रदानसमयात् प्रभृत्येवं व्रतं मम ॥ २७ ॥
देवतानामहं नूनमनुग्राह्यास्मि साम्प्रतं ।
यन्मे प्रकृतिकल्याणीं बुद्धिं वर्धयसे पुनः ॥ २८ ॥
इति सीतावचः श्रुत्वा धर्म्यं हृदयनन्दनं ।
शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु कौशल्या दुःखहर्षजं ॥ २९ ॥

परिष्वज्य च कौशल्या तां वधूं जनकात्मजां ।
उवाच परमप्रीता गद्गदग्रथिताक्षरं ॥३०॥
अनाश्चर्यमिदं पुत्रि वचनं तव मैथिलि ।
या त्वं विदार्य वसुधां शुभं सस्यमिवोत्थिता ॥३१॥
जनकस्य नरेन्द्रस्य मैथिलस्य महात्मनः ।
यशसश्च गुणानां च सदृशी त्वं विभूषणां ॥३२॥
अहं यशस्या धन्या च यस्यास्त्वं समुपस्थिता ।
गुणज्ञा च कृतज्ञा च धर्मज्ञा च यशस्विनी ॥३३॥
निर्वृताहं भविष्यामि त्वया सह वनं गते ।
रामे राजीवताम्राक्षे साकेतं पुनरागते ॥३४॥
वनेषु खलु ते पुत्रि भाव्यमस्याप्रमत्तया ।
लक्ष्मणस्य च वीरस्य त्वद्भक्तस्य विशेषतः ॥३५॥
एवं संदिश्य सीतां तु प्रशस्य च यशस्विनीं ।
मूर्ध्न्युपाघ्राय सस्नेहं कौशल्या राममब्रवीत् ॥३६॥
नित्यं राघव सीताया भवितव्यं समीपतः ।
लक्ष्मणस्य च वीरस्य त्वयि भक्तस्य मानद ॥३७॥
कर्तव्यश्चाप्रमादस्ते वने प्रचुरपादपे ।
तां तु प्राञ्जलिरभ्येत्य मातृमध्ये व्यवस्थितः ॥३८॥
रामः स धर्म्यं धर्मज्ञो मातरं वाक्यमब्रवीत् ।
अम्ब सीतां समाश्रित्य त्वं हि मामनुशास्सि किं ॥३९॥

लक्ष्मणो दक्षिणो बाहुश्छायेव मम मैथिली ।
न हि हातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ ४० ॥
गृहीतशरचापस्य कुतोऽस्ति हि भयं मम ।
अपि त्रयाणां लोकानामीश्वराद्वा शतक्रतोः ॥ ४१ ॥
अम्ब मा दुःखिता भूस्त्वं शुश्रूष पितरं मम ।
क्षयोऽस्य वनवासस्य भविष्यति शिवेन मे ॥ ४२ ॥
अस्य राज्ञः प्रसादेन वर्षाण्येतानि मे शुभे ।
सुखेनैव गमिष्यन्ति यथैकदिवसं तथा ॥ ४३ ॥
स्वस्तिमन्तमरोगं मां पुनरभ्यागतं वनात् ।
त्वैरेव सुकृतैर्देवि ध्रुवं द्रक्ष्यसि मा शुचः ॥ ४४ ॥
एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः ।
ददर्शोत्पत्य मातॄणामर्धसप्तशतानि सः ॥ ४५ ॥
समुपेत्य च मातॄस्ताः कृताञ्जलिरिदं वचः ।
उवाच रामो धर्मात्मा प्रश्रयावनतस्तदा ॥ ४६ ॥
संवासात् पुरुषः कश्चिद्विश्वासाद्वापराध्यति ।
ततोऽपराधः क्षन्तव्यः सर्वा आमन्त्रयामि वः ॥ ४७ ॥
अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा मया वो यदि किञ्चन ।
अपराद्धं तदद्याहं सर्वशः क्षमयामि वः ॥ ४८ ॥
अथ जज्ञे महांस्तत्र तासां नृपतियोषितां ।
क्रौञ्चीनामिव संक्रन्द एवं ब्रुवति राघवे ॥ ४९ ॥

मुरजपणववेणुनादितं
दशरथवेश्म बभूव यत् पुरा ।
विलपितपरिवेदितस्वनैर्
व्यसनभवैस्तदभूद्विनादितं ॥५०॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे सीतासमादेशो नाम
अष्टात्रिंशः सर्गः ॥

XXXIX.

कृताञ्जलिस्ततो रामो लक्ष्मणश्च महायशाः ।
वैदेही चैव राजानं परिजग्मुः प्रदक्षिणं ॥ १ ॥
कृत्वा प्रदक्षिणं चैव प्रणिपत्यानुमान्य च ।
रामः शोकपरिग्लानां जननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥
ततो मातुः सुमित्रायाः पादौ जग्राह लक्ष्मणः ।
तं वन्दमानं चरणौ सुमित्रा पुत्रमब्रवीत् ॥ ३ ॥
स्नेहान्मूर्धन्युपाघ्राय परिरभ्य च पीडितं ।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं सह रामेण लक्ष्मण ॥ ४ ॥
शुश्रूष भ्रातरं ज्येष्ठं रामं लोकहिते रतं ।
सत्पुत्रेण त्वया वत्स तारिताहं सबान्धवा ॥ ५ ॥
यस्त्वं त्यक्त्वा प्रियान् दारान् मां च राममनुव्रतः ।
समस्थो विषमस्थो वा रामस्ते परमा गतिः ॥ ६ ॥
प्राणेभ्योऽपि प्रियतरो ज्येष्ठो भ्राता गुरुश्च ते ।
तस्मादस्य प्रयत्नैस्त्वं शरीरं प्रतिपालय ॥ ७ ॥
विजने वसतोऽरण्ये सीतया सहितस्य च ।
एष पुत्र सतां धर्मो यत्त्वमिच्छसि सेवितुं ॥ ८ ॥
तस्मात्त्वया तत्परेण शुश्रूष्योऽयं गुणाकरः ।
भ्राता ज्येष्ठोऽप्रमत्तेन रामो राजीवलोचनः ॥ ९ ॥

त्वया पुत्र वने सेव्यः परिपाल्यश्च सर्वथा ।
उचितं वः कुले वत्स ज्येष्ठभ्रात्रनुपालनं ॥ १० ॥
दानं दीक्षा तपश्चैव तनुत्यागो मृधेषु च ।
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजां ॥ ११ ॥
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ वत्स यथासुखं ।
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं पुत्रं सुमित्रा राममब्रवीत् ॥ १२ ॥
त्वयापि राम रक्ष्योऽयं लक्ष्मणः शत्रुकर्षणः ।
भक्तोऽनुरक्तोऽनुगतो भ्राता भृत्यः सुहृच्च ते ॥ १३ ॥
त्वयायं सर्वथा रक्ष्यस्त्वं चैवानेन राघव ।
एवमस्त्विति रामस्तां सुमित्रामभ्यभाषत ॥ १४ ॥
चक्रे कृताञ्जलिश्चैनामभिवाद्य प्रदक्षिणं ।
ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥
विनीतवदुपागम्य मातलिर्वासवं यथा ।
राजपुत्र नमस्तेऽस्तु युक्तोऽयं ते महारथः ॥ १६ ॥
अनेन त्वां नयिष्यामि यत्र ते गन्तुमीहितं ।
चतुर्दश च वर्षाणि वस्तव्यानि त्वया वने ॥ १७ ॥
राज्यार्थिन्या पिता तेऽयं कैकेय्या यानि याचितः ।
सुमन्त्रवचनं श्रुत्वा ततो रामः सलक्ष्मणः ॥ १८ ॥
सीतया चापि सहित आरुरोह रथोत्तमं ।
तथैवायुधजातानि तूणांश्च कवचानि च ॥ १९ ॥

रथोपस्थे प्रतिन्यस्य खनित्रं पिटकं च तत् ।
ततः कठिनमारोप्य सुमन्त्रो रामशासनात् ॥ २० ॥
तानारोप्य ततः पश्चादात्मनाप्यारुरोह सः
तान् स्त्रीतृतीयानारूढान् दृष्ट्वा क्लिष्टेन चेतसा ॥ २१ ॥
चोदयामास तानश्वान् सुमन्त्रो राघवाज्ञया ।
तस्मिन् प्रयाते सहसा वनवासाय राघवे ॥ २२ ॥
हा राम इति विक्रुष्टं जनौघेन समन्ततः ।
आर्तनारीनरगणं तत् संभ्रान्तजनाकुलं ॥ २३ ॥
पुरमासीदतीवार्तं रामप्रव्राजने तदा ।
सवृद्धबाला हि पुरी शोकसंतापविह्वला ॥ २४ ॥
राममेवाभिदुद्राव घर्मार्ताः सलिलं यथा ।
तदोचुरनुगच्छन्तो बाहूनुद्धृत्य दुःखिताः ॥ २५ ॥
संयच्छ वाजिनः सूत शनैर्याहीति वादिनः ।
रामस्य द्रष्टुमिच्छामो मुखचन्द्रं महात्मनः ॥ २६ ॥
मनांसि नो हरत्येष सर्वेषां नरचन्द्रमाः ।
पश्यामस्तावदेवैनं द्रक्ष्यामो हि कदा पुनः ॥ २७ ॥
प्रस्थितो दूरमध्वानं नाथो नो धर्मवत्सलः ।
कदैनं वनकान्ताराद्द्रक्ष्यामः पुनरागतं ॥ २८ ॥
आयसं हृदयं नूनं राममातुः सुसंहतं ।
यन्न दीर्णं प्रिये पुत्रे वनवासाय निर्गते ॥ २९ ॥

एकैव कृतपुण्येयं वैदेही तनुमध्यमा ।
यानुगच्छति गच्छन्तं छायेवानुगता पतिं ॥ ३० ॥
त्वं च लक्ष्मण सिद्धार्थः कृतपुण्यश्च यः प्रियं ।
भक्त्यानुगच्छसि ज्येष्ठं भ्रातरं धर्मवत्सलं ॥ ३१ ॥
एषा ते महती सिद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ।
एष स्वर्गस्य पन्थास्ते यद्रामममनुगच्छसि ॥ ३२ ॥
एवं ब्रुवन्तस्ते पौरा बाष्पवेगमुपागतं ।
यदा न शेकुः संसोढुं दुःखार्ता रुरुदुस्तदा ॥ ३३ ॥
क्व नु गच्छसि दुःखार्तानस्मानुत्सृज्य राघव ।
नयास्मानपि यत्र त्वं गन्तुं राम समुद्यतः ॥ ३४ ॥
अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्विह्वलो दीनमानसः ।
निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रष्टुमिच्छुः स्वयं गृहात् ॥ ३५ ॥
क्रन्दन्तीनां नृपस्त्रीणां शुश्रुवे तत्र निस्वनः ।
करेणूनामिवाक्रन्दो बद्धे यूथपतौ वने ॥ ३६ ॥
स च राजा दशरथो गतश्रीर्न बभौ तदा ।
विरश्मिः पर्वणीवेन्दुर्ग्रहेणोपहतद्युतिः ॥ ३७ ॥
ततो हा हेति करुणः शब्दः समभवन्महान् ।
दुःखितं प्रेक्ष्य राजानं सदारं निर्गतं गृहात् ॥ ३८ ॥
हा रामेति नराः केचिद्धा राजन्निति चापरे ।
क्रोशन्तो नृपतिं तत्र परिवव्रुः समन्ततः ॥ ३९ ॥

समवेक्ष्य ततो रामः पितरं शोककर्षितं ।
पदातिमनुगच्छन्तं दारैः परिवृतं तदा ॥ ४० ॥
देव्या कौशल्यया सार्धं विलपन्तं पदे पदे ।
धर्मपाशसितो दीनो नाशक्नोदभिवीक्षितुं ॥ ४१ ॥
पदातौ तावदुःखार्हौ दृष्ट्वा दुःखसमन्वितौ ।
पितरौ चोदयामास रामो याहीति सारथिं ॥ ४२ ॥
न हि तद्दर्शनं रामस्तयोर्दुःखपरीतयोः ।
शशाक पित्रोः संसोढुं तोत्त्रार्दित इव द्विपः ॥ ४३ ॥
हा पुत्र राम हा सीते हा हा लक्ष्मण पश्य मां ।
इति राजा च देवी च क्रोशन्तावभ्यधावतां ॥ ४४ ॥
उत्क्षिप्य बाहू करुणं क्रोशन्तीं कुररीमिव ।
अपश्यत् स तदा रामो नृत्यन्तीमिव मातरं ॥ ४५ ॥
तिष्ठ तिष्ठेति चुक्रोश राजा याहीति राघवः ।
सुमन्त्रस्याभवत् तत्र गां च खं चान्तरा स्थितिः ॥ ४६ ॥
नाश्रौषमिति राजानं सूत वक्ष्यसि संगमे ।
चिरं दुःखस्य पापीय इति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥
स रामस्य मतं बुद्ध्वा सुमन्त्रो दीनमानसः ।
अञ्जलिं नृपतेः कृत्वा चोदयामास तान् हयान् ॥ ४८ ॥
शीघ्रं प्रजवितैरश्वैः प्रयान्तमथ राघवं ।
यदा न शेकुरन्वेतुं पौराणां तास्ततः स्त्रियः ॥ ४९ ॥

न्यवर्तन्त सुदुःखार्ता निराशा रामदर्शनात् ।
मनोभिस्त्वश्रुवेगैश्च न न्यवर्तन्त सर्वशः ॥५०॥
यमिच्छेच्च पुनर्द्रष्टुं न तं दूरमनुव्रजेत् ।
वशिष्ठप्रमुखा विप्रा इत्यूचुस्तं नृपं तदा ॥५१॥
तेषां तदा तद्वचनं निशम्य
राजा गुरूणां विनिगृह्य वाष्पं ।
तस्थौ प्रयान्तं सुतमीक्षमाणो
विषादशोकव्यथितान्तरात्मा ॥५२॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे रामनिर्याणं नाम
एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥

XL.

तस्मिन् प्रयाते त्वरितं वनं रामे कृताञ्जलौ ।
आर्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ १ ॥
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ।
यो गतिः शरणं चासीत् स नाथः कुत्र गच्छति ॥ २ ॥
न यः क्रुध्यति शप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।
क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् स रामः क्व नु गच्छति ॥ ३ ॥
कौशल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते ।
तथा यो वर्ततेऽस्मासु स महात्मा क्व गच्छति ॥ ४ ॥
कैकेय्या क्लिश्यमानानां राज्ञा च कुपितेन यः ।
परित्राता च गोप्ता च रक्षिता च क्व गच्छति ॥ ५ ॥
अबुद्धिर्वत किं राजा विपरीतमतिर्नु किं ।
यो नाथं सर्वभूतानां परित्यजति राघवं ॥ ६ ॥
इति राजमहिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।
चुक्रुशुश्चैव दुःखार्ताः स्तुवत्यो रुरुदुश्च तं ॥ ७ ॥
स तमन्तःपुरे नादं श्रुत्वा तासां महीपतिः ।
पुत्रशोकाग्निसंतप्तः ससाद गतचेतनः ॥ ८ ॥
नाग्निहोत्राणि हूयन्ते तमः सूर्यं समावृणोत् ।
तत्यजुः कवलं नागा जहुर्वत्सांश्च धेनवः ॥ ९ ॥

वृहस्पतिबुधार्केन्दुशन्यङ्गारकभार्गवाः ।
दारुणाः समवर्तन्त ग्रहाः सर्वे प्रदक्षिणाः ॥१०॥
नक्षत्राणि हताचींषि ग्रहाश्चोपहतत्विषः ।
विशिखाश्च सधूमाश्च नाग्नयः प्रचकाशिरे ॥११॥
अकालानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः ।
रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल च ॥१२॥
दिशः पर्याकुलीभूतास्तिमिरेण समावृताः ।
नागरश्च जनः सर्वो दुःखशोकपरायणः ॥१३॥
आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ।
वाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ॥१४॥
न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित् सर्वः शोकपरायणः ।
न ववौ पवनः शीतो न तताप दिवाकरः ॥१५॥
न रराज शशी चापि सर्वमासीत् समाकुलं ।
नाचिन्तयत् सुतान् कश्चिन्न च भर्तॄंस्तथा स्त्रियः ॥१६॥
न कान्तं कामिनी काचिन्न च कामी वराङ्गनां ।
नाससाद रतिं कश्चिच्छोकसंविग्नमानसः ॥१७॥
सर्वं सर्वः परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयत् ।
ये च रामस्य सुहृदस्ते सर्वे मूढचेतसः ॥१८॥
शोकभारसमाक्रान्ता न जग्मुः शयनं तदा ।
गर्हयन्तश्च कैकेयीं निन्दन्तश्चापि भूमिपं ।

आत्मभाग्यान्यसूयन्तः परं दैन्यमुपागताः ॥१९॥

तथा त्वयोध्या रक्षिता महात्मना
पुरंदरेणेव तदामरावती ।
चचाल सर्वा भयभारपीडिता
सनागयोधाश्वनरा समाकुला ॥२०॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे पुरजनविलापो नाम
चत्वारिंशः सर्गः ॥

XLI.

यावत् तु गच्छतस्तस्य रजो रूपमपश्यत ।
नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत् संजहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥
यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यति स्म स चक्षुषा ।
उत्ससर्ज महीतावत् तदा दूरमिवान्तरं ॥ २ ॥
यावद्राजा प्रियं पुत्रमपश्यत् तं तु धार्मिकं ।
तावत् प्रावर्तताां तस्य चक्षुषी पश्यतः सुतं ॥ ३ ॥
नापश्यच्च रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ।
तदार्तः स विवर्णश्च धरण्यां निपपात ह ॥ ४ ॥
तस्य दक्षिणमन्वङ्गं कौशल्याभवदाकुला ।
वामं च सान्वगादङ्गं कैकयी भरतप्रिया ॥ ५ ॥
तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च ।
उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य पापनिश्चयां ॥ ६ ॥
कैकेयि मा ममाङ्गानि स्प्राक्षीस्त्वं दुष्टचारिणि ।
न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या मम संमता ॥ ७ ॥
ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ।
केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहं ॥ ८ ॥
अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निपर्युक्षणं च यत् ।
अनुजानामि तत् सर्वमिह लोके परत्र च ॥ ९ ॥

भरतश्चेत् प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येदमीदृशं ।
प्रेतार्थं यत् स मे दद्यान्मा मां तत् समुपागमत् ॥ १० ॥
अथ रेणुपरिध्वस्तं तमुत्थाप्य महीपतिं ।
न्यवर्तयत् तदा देवी कौशल्या शोककर्षिता ॥ ११ ॥
हत्वेव ब्राह्मणं राजा पदा स्पृष्ट्वेव वापि गां ।
अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संस्मृत्य तापसं ॥ १२ ॥
तन्निवर्त्य निवर्त्यास्य सीदतो रथवर्त्मनि ।
राज्ञस्तत्र बभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १३ ॥
विललाप च दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् ।
नगरीं तामनुप्राप्य जगन्नाथोऽप्यनाथवत् ॥ १४ ॥
इमानि हयमुख्यानां वहतां तं ममात्मजं ।
पदानि भुवि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १५ ॥
स नूनं किञ्चिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
काष्ठं वा यदिवाश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥
उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांशुगुण्ठितः ।
विनिःश्वसन् प्रस्रवणात् करेणूनामिवर्षभः ॥ १७ ॥
द्रक्ष्यन्ति चैव पुरुषा दीर्घबाहुं वने चराः ।
राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥
सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमाविश ।
न ह्यहं पुरुषव्याघ्रादृते जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥

इत्यसौ विलपन् राजा जनौघेनाभिसंवृतः ।
अपस्नात इवाक्रन्दन् प्रविवेश पुरीं तदा ॥ २० ॥
शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतापणवीथिकां ।
जनैरत्यन्तदुःखार्तैर्वात्याकीर्णमहापथां ॥ २१ ॥
तं संपश्यन् जनं सर्वं रामं सर्वात्मना गतं ।
विलपन् प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवाम्बुदं ॥ २२ ॥
तद्ध्रदं गरुडेनेव समालोक्य हृतोरगं ।
रामेण रहितं वेश्म वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २३ ॥
इदं प्रोवाच वचनं राजा शोकसमन्वितः ।
कौशल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु मां ॥ २४ ॥
इति ब्रुवन्तं राजानमनयन् द्वारदर्शिनः ।
तस्य तत्र प्रविष्टस्य कौशल्याया निवेशनं ॥ २५ ॥
अधिरुह्याथ शयनं बभूवाकुलितं मनः ।
तत्र स्म राजा शोकार्तो भुजावुद्यम्य दुःखितः ॥ २६ ॥
उच्चैश्चुक्रोश करुणं हा राघव जहासि मां ।
सुखिनः खलु तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः ॥ २७ ॥
प्रतिश्रवान्ते ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतं ।
न त्वां पश्यामि कौशल्ये पाणिना साधि मां स्पृश ।
रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ २८ ॥
तं राममेवानुविचिन्तयन्तं

समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रं ।
अथोपविश्याधिकमार्तरूपा
विनिःश्वसन्ती विललाप कृच्छ्रं ॥२१॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे दशरथविलापो नाम
एकचत्वारिंशः सर्गः ॥

XLII.

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन कर्षितं ।
कौशल्या पुत्रशोकार्ता तमुवाच महीपतिं ॥ १ ॥
राघवे नृपशार्दूल विषं मुक्त्वा द्विजिह्ववत् ।
विहरिष्यति कैकेयी सुखं प्राप्तमनोरथा ॥ २ ॥
विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा मनस्विनी ।
त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३ ॥
अथास्मिन् नगरे रामश्चरन् भैक्ष्यं गृहे वसेत् ।
कामकारादलं दातुमपि वासं ममात्मजं ॥ ४ ॥
पातितः स तु कैकेय्या स्थानादिष्टाध्यथेष्टतः ।
प्रदिष्टो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥
गजराजगतिर्वीरो महाबाहुर्महाधनुः ।
विशत्यरण्यं नूनं स सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥
वनेषु दृष्टदुःखानां कैकेय्या वचनात् त्वया ।
त्यक्तानां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ॥ ७ ॥
ते भोगहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ।
वने वत्स्यन्ति कृपणा मम वत्साः सुखोचिताः ॥ ८ ॥
गजैर्यथा विभग्नस्य या शाखा संस्थिता तरोः ।
अकृत्वा फलनिष्पत्तिं सापि दग्धा दवाग्निना ॥ ९ ॥

अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षये शिवः ।
सभार्यं सहितं भ्रात्रा पश्येयं यत्र तं सुतं ॥ १० ॥
कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं रामः प्रवेक्ष्यति ।
पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोकुलमिव ॥ ११ ॥
अवेक्षोपस्थितं रामं कदायोध्या भविष्यति ।
तरस्विनी हृष्टजना पताकाध्वजमालिनी ॥ १२ ॥
कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रमरण्यात् पुनरागतं ।
नन्दिष्यति पुरी रम्या समुद्र इव पर्वणि ॥ १३ ॥
कदा प्राणिसहस्राणि राघवौ पुनरागतौ ।
लाजैरवाकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिंदमौ ॥ १४ ॥
कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ।
अभ्युपैष्यति धर्मज्ञः स वत्स इव मां ललन् ॥ १५ ॥
कदा सुमनसः कन्या द्विजांश्चैव फलानि च ।
प्रविशन्तौ पुरीं हृष्टौ करिष्येते प्रदक्षिणं ॥ १६ ॥
निःसंशयं मया मन्ये पूर्वजन्मनि मूढया ।
पातुकामेषु वत्सेषु मातॄणां पातिताः स्तनाः ॥ १७ ॥
साहं गौरिव वत्सेन विवत्सा वत्सला सती ।
कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सा बलात् कृता ॥ १८ ॥
तमहं सद्गुणैर्युक्तं सर्वशास्त्रविशारदं ।
एकपुत्रा विना पुत्रं जीवितुं नोत्सहे चिरं ॥ १९ ॥

न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्प्यते ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं लोककान्तं महाभुजं ॥ २० ॥

अयं हि मां तापयते सुदारुणम्
तनूजशोकप्रभवो हुताशनः ।
महीरुहं रश्मिभिरुत्तमं प्रभो
यथा निदाघे भगवान् दिवाकरः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे कौशल्याविलापो
नाम द्वाचत्वारिंशः सर्गः ॥

XLIII.

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमं ।
अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १ ॥
निवर्तितेऽप्यतिबले सुहृद्वर्गेण राजनि ।
न ते स्म संनिवर्तन्ते रामस्यानुगताः पथि ॥ २ ॥
अयोध्यानिलयानां हि जनानां स महायशाः ।
बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥
याच्यमानोऽपि काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिर्वशी ।
कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवाभ्यवर्तत ॥ ४ ॥
अवेक्षमाणः स स्नेहं चक्षुषा स पिबन्निव ।
उवाच रामो धर्मात्मा ताः प्रजाः स्वा इव प्रजाः ॥ ५ ॥
या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनां ।
मत्प्रियार्थमशेषेण भरते सा निवेश्यतां ॥ ६ ॥
स हि कल्याणचारित्रः कैकेय्या नन्दिवर्धनः ।
करिष्यति यथार्हं वः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७ ॥
ज्ञानविज्ञानविनयैर्वृद्धः शीलगुणान्वितः ।
अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति सुखावहः ॥ ८ ॥
स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः ।
अविचार्य सदा तथ्यं कार्यं वो भर्तृशासनं ॥ ९ ॥

ज्ञानवृद्धो वयोबालो मृदुर्वीर्यसमन्वितः ।
प्रगल्भः प्रियवादी च नित्यं बन्धुजनप्रियः ॥ १० ॥
संतप्येत यथा नासौ वनवासं गते मयि ।
मत्कारात्रस्तथा कार्यं मम प्रियचिकीर्षुभिः ॥ ११ ॥
यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवमकीर्तयत् ।
तथा तथा प्रकृतयो राममेवानुवव्रिरे ॥ १२ ॥
बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ।
संचकर्ष गुणैर्बद्धा पौरजानपदं जनं ॥ १३ ॥
तथा द्विजातयः शीलवयोरूपगुणान्विताः ।
तपसा दीपितात्मानो वयसा यशसौजसा ॥ १४ ॥
वयःप्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ।
वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरंगमाः ॥ १५ ॥
न गन्तव्यं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि ।
कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरंगमाः ॥ १६ ॥
उपवाह्यो हि नो भर्ता नापवाह्यः पुराद्वनं ।
निवर्तध्वं न गन्तव्यं भर्तुरेतद्धि वो हितं ॥ १७ ॥
एवमार्तप्रलापांस्तान् ब्राह्मणानां निशम्य च ।
अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार सः ॥ १८ ॥
पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः ।
संनिकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १९ ॥

द्विजातीन् हि पदातींस्तान् रामश्चारित्र्यवत्सलः ।
न शशाक घृणाचक्षुः परिहर्तुं रथेन सः ॥ २० ॥
गच्छन्तमेवं तं दृष्ट्वा वनं संभ्रान्तमानसाः ।
ऊचुः परमसंत्रस्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २१ ॥
अयं ब्राह्मणसंघस्तु गच्छन्तमनुगच्छति ।
द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयान्ति हि ॥ २२ ॥
वाजपेयसमुत्थानि छत्राण्येतानि पश्य नः ।
पृष्ठतोऽनुप्रयातानि हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ २३ ॥
अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते ।
एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपेयिकैः ॥ २४ ॥
या हि नः सततं बुद्धिर्वेदतत्त्वानुसारिणी ।
त्वत्कृते सा कृता बुद्धिर्वनवासानुसारिणी ॥ २५ ॥
हृदयेषु हि तिष्ठन्ति वेदा ये नः परं धनं ।
ते यास्यन्ति वनान्येव त्वद्वाक्यबलरक्षिताः ॥ २६ ॥
न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वत्कृते निश्चिता वयं ।
निवत्स्यन्ति गृहेष्वेव दाराश्चारित्र्यरक्षिताः ॥ २७ ॥
त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु न्याय्यं धर्मं व्यपेक्षितुं ।
यदि धर्मं विजानासि प्रजानां रक्षणोद्भवं ॥ २८ ॥
ब्राह्मणा माननीयास्ते प्रजानां हितकाम्यया ।
याचितोऽसि निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ॥ २९ ॥

शिरोभिर्विनयाचारमहीपतनपांशुलैः ।
बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ॥ ३० ॥
तेषां समाप्तिरापन्ना तव राम निवर्तने ।
भक्तिमन्ति हि भूतानि जङ्गमाजङ्गमानि च ॥ ३१ ॥
यावन्ति त्वां भृशार्तानि तेषां कुरु दयां विभो ।
यांचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ ३२ ॥
अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुर्वीनिबन्धनैः ।
ऊर्ध्वशाखाः सकरुणा विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ ३३ ॥
निवृत्ताहारसंचारा वृक्षस्कन्धेषु विष्ठिताः ।
त्वामप्रगल्भैर्विरुतैर्याचन्त इव पक्षिणः ॥ ३४ ॥
विक्रोशतामेवमपि द्विजानां न न्यवर्तत ।
तूष्णीमिव ययौ वाग्मी रामः सौमित्रिणा सह ॥ ३५ ॥
गच्छन्नेवाथ सहसा राघवो धर्मवत्सलः ।
ददर्श तमसां तत्र वारयन्तीमिवाग्रतः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे ब्राह्मणविलापो
नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥

XLIV.

ततः स तमसातीरे वासमुद्दिश्य राघवः ।
नदीमुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
प्रथमेयं निशा सौम्य सौमित्रे पर्युपस्थिता ।
वनवासस्य भद्रं ते त्वं नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥
पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः ।
यथा निलयसंलीनैर्हीनानि मृगपक्षिभिः ॥ ३ ॥
अयोध्या सौम्य नगरी राजधानी पितुर्मम ।
सबालवृद्धा नियतमस्मान् शोचति लक्ष्मण ॥ ४ ॥
अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः ।
त्वां च मां च महाबाहो शत्रुघ्नभरतौ तथा ॥ ५ ॥
पितरं त्वनुशोचामि मातरं च तपस्विनीं ।
अपि नान्धौ भवेतां तौ रुदन्तावतिमात्रतः ॥ ६ ॥
भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे ।
धर्मकामार्थसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ७ ॥
भरतस्यानृशंस्यं हि संचिन्त्याहं पुनः पुनः ।
नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण ॥ ८ ॥
त्वयार्यैवं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतं ।
ईप्सितव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता ॥ ९ ॥

अद्भिरेव तु सौमित्रे वसामोऽत्र निशामिमां ।
एतद्धि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति ॥१०॥
एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः ।
अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥११॥
सोऽश्वान् सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते ।
प्रभूतं यवसं दत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥१२॥
उपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपास्थितां ।
रामस्य शय्यां चक्रे वै सूतः सौमित्रिणा सह ॥१३॥
तां शय्यां तमसातीरे वृक्षपर्णैः कृतां तदा ।
रामः सौमित्रिमामन्त्र्य सभार्यः संविवेश ह ॥१४॥
सभार्यं संप्रसुप्तं तु भ्रातरं वीक्ष्य लक्ष्मणः ।
कथयामास सूताय रामस्य विदितान् गुणान् ॥१५॥
गोकुलाकुलतीर्थं तु तमसातीरमाश्रितः ।
अवसत् तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥१६॥
जाग्रतोरेव सा रात्रिः सारथेर्लक्ष्मणस्य च ।
जगाम तमसातीरे रामस्य ब्रुवतोर्गुणान् ॥१७॥
उत्थायाथार्धरात्रे तु प्रजाः सुप्ता निशम्य च ।
अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणं ॥१८॥
अस्मद्व्यपेक्षया भ्रातर्निरपेक्षान् गृहेष्विमान् ।
वृक्षमूलेषु संसुप्तान् पश्य पौरान् गृहेष्विव ॥१९॥

यथैते निश्चिताः सर्वे यतन्तेऽस्मन्निवर्तने ।
त्यक्ष्यन्ति हि तथा देहान् मत्कृते नात्र संशयः ॥ २० ॥
यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु ।
रथमारुह्य गच्छामः पथानेन तपोवनं ॥ २१ ॥
इति भूयोऽपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ।
अपेयुरनुरक्ता मे वृक्षमूलान्युपाश्रिताः ॥ २२ ॥
पौरा ह्यनुगता दुःखाद्विप्रमोच्या नराधिपैः ।
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥
अथाह लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितं ।
रोचते मे महाप्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥
सूतमाह ततो रामस्त्वरितस्तुरगोत्तमैः ।
उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे ॥ २५ ॥
मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः ।
यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ २६ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे स सारथिः ।
प्रत्यागम्य च रामाय स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ २७ ॥
तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ।
शीघ्रं तामाकुलावर्तामतरत् तमसानदीं ॥ २८ ॥
संतीर्य च महाबाहुः श्रीमच्छिवमकण्टकं ।
प्रपेदे तमसामार्गमभयं क्षेमदर्शनं ॥ २९ ॥

प्रबुध्य पौरास्तु ततो निशाक्षये
रथस्य वै संददृशुर्निवर्तनं ।
नृपात्मजः सोऽनुगतः पुरीमिति
व्यपेक्षया ते नगरीं पुनर्ययुः ॥३०॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे तमसातीरनिवासो
नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥

XLV.

अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनां ।
उद्गतानीव सत्त्वानि बभूवुर्गतचेतसां ॥ १ ॥
स्वं स्वं शरणमागम्य पुत्रदारैः समावृताः ।
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे सुस्वरं शोकविक्लवाः ॥ २ ॥
न स्म सद्यो मृतान् कश्चित् सुप्रियानपि बान्धवान् ।
तथा शोचत्ययोध्यायां यथा रामविवासने ॥ ३ ॥
न पौराश्चाविशन् केचिन्न जुहुवुर्द्विजातयः ।
ब्रह्म न प्रावदत् कश्चिन्न च धर्मोऽभ्यवर्तत ॥ ४ ॥
व्यनदन् बाष्पमुत्सृज्य केचित् तत्र सुदुःखिताः ।
शयनेष्वपतंश्चान्ये निकृत्ता इव पादपाः ॥ ५ ॥
न प्राहृष्यन् न चामज्जन् बणिजो नाप्रसारयन् ।
न चाशोभन्त पण्यानि नायजन् गृहमेधिनः ॥ ६ ॥
लब्धं दृष्ट्वा न चाहृष्यन् विपुलं वा धनागमं ।
न चाभ्यनन्दज्जननी दृष्ट्वा प्रथमजं सुतं ॥ ७ ॥
कुले कुले रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतं ।
व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्त्रैरिव द्विपान् ॥ ८ ॥
किन्नु तेषां गृहैः कार्यं दारैरपि धनेन वा ।
प्राणैर्वापि सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवं ॥ ९ ॥

एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ।
योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन् वने ॥१०॥
आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च वने शुभाः ।
यासु पास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥११॥
विचित्रकुसुमापीडा मञ्जरीमधुधारिणः ।
पादपाः पर्वताग्रस्था रमयिष्यन्ति राघवं ॥१२॥
अकाले ह्यपि मुख्यानि मूलानि च फलानि च ।
दर्शयिष्यन्ति सानूनि गिरीणां राममागतं ॥१३॥
काननं वापि शैलं वा यं रामोऽभिगमिष्यति ।
प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यति नार्चितुं ॥१४॥
लोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यश्चित्रकाननाः ।
आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥१५॥
स हि भर्ता सशैलाया वसुमत्या महायशाः ।
धर्मपालश्च लोकस्य वीरो दशरथात्मजः ॥१६॥
यत्र रामोऽभयं तत्र नास्ति तत्र पराभवः ।
स हि नाथोऽस्य जगतः स गतिः स परायणं ॥१७॥
पुराद्भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवं ।
पादच्छायां गतास्तस्य निवत्स्यामोऽकुतोभयाः ॥१८॥
वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं च राघवं ।
इति पौरस्त्रियो भर्तॄन् दुःखार्तास्तास्तदाब्रुवन् ॥१९॥

युष्माकं राघवो नाथो योगक्षेमं करिष्यति ।
सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ २० ॥
यत्र रामो न तत्रास्ति भयं न च पराभवः ।
स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य वै ॥ २१ ॥
को ह्यनेनाप्रतीतेन वासेनोद्विग्नचेतसा ।
संप्रीयेतामनोज्ञेन सूत्कण्ठितजनेन च ॥ २२ ॥
कैकेय्याश्चेदिदं राज्यं स्यादधर्ममनाथवत् ।
नात्र नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ २३ ॥
या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रव्राजयति निर्घृणा ।
इच्छेद्यदि महाराजस्तं राज्ये चाभिषेचितुं ॥ २४ ॥
न हि जातु चिरं जीवेद्राजा परमदुःखितः ।
गते दशरथे स्वर्गमधर्मः प्रतिपत्स्यते ॥ २५ ॥
यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात् ।
कथं सा रक्षितुं शक्ता कैकेयी कुलपांसनी ॥ २६ ॥
कैकेय्या न वयं राज्ये भृता अपि वसेम वै ।
जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २७ ॥
न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः ।
मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरं ॥ २८ ॥
मिथ्या प्रव्रजितो रामः सीता लक्ष्मण एव च ।
भरतायाभिसृष्टाः स्म यौत्राय पशवो यथा ॥ २९ ॥

राघवं चानुगच्छध्वं प्रणाशं वापि गच्छत ।
विषं वापि वतालोड्य क्षीणपुण्याश्च दुर्गताः ॥३०॥
अनुगच्छत वा रामं प्रणाशं वापि गच्छत ।
विलेपुरेवमार्तास्ता नगरे नागरस्त्रियः ॥३१॥
तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा
यथा सुते भ्रातरि वा निपातिते ।
विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतनास्
तासां सुतेभ्योऽप्यधिको हि राघवः ॥३२॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे नागरस्त्रीविलापो
नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥

XLVI.

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरं ।
जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥
तथैव गच्छतस्तस्य प्रभाता रजनी शुभा ।
उपास्याथ शिवां संध्यां प्रययौ राघवः पुनः ॥ २ ॥
तं स्यन्दनमधिष्ठाय सभार्यः सपरिच्छदः ।
श्रीमतीमाकुलावर्तामतरत् तां महानदीं ॥ ३ ॥
तामुत्तीर्य महाबाहुः श्रीमच्छिवमकण्टकं ।
प्रपेदे स महामार्गमनुरूपं शिवं शुभं ॥ ४ ॥
ग्रामान् सुकृष्टसीमांश्च पुष्पितानि वनानि च ।
पश्यन्नपि ययौ शीघ्रं श्येनैरिव हयोत्तमैः ॥ ५ ॥
शृण्वन् वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासिनां तदा ।
राजानं धिग्दशरथं कामस्य वशवर्तिनं ॥ ६ ॥
धिङ्नृशंसां च कैकेयीं पापां पापानुवर्तिनीं ।
तीक्ष्णां संभिन्नमर्यादां क्रूरकर्मानुसारिणीं ॥ ७ ॥
या पुत्रमीदृशं राज्ञो विवासयति धार्मिकं ।
अरण्याय महात्मानं सानुक्रोशमतन्द्रितं ॥ ८ ॥
एता वाचो मनुष्याणां शृण्वन्नध्वनि राघवः ।
अचिरेणाभ्यगाद्वीरः कोशलान् कोशलेश्वरः ॥ ९ ॥

ततो वेदश्रुतिं नाम शिवावतीं महानदीं ।
उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशं ॥ १० ॥
गत्वा च सुचिरं कालं ततः शीतजलां नदीं ।
गोमतीं गोकुलाकीर्णामतरत् स त्वरन्निव ॥ ११ ॥
गोमतीं समतिक्रम्य ततः प्रजविनैर्हयैः ।
मयूरहंसाभिरुतां ततार सर्पिकां नदीं ॥ १२ ॥
स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा ।
स्फीतराष्ट्रां च तां रामो वैदेह्यै समदर्शयत् ॥ १३ ॥
सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः ।
मत्तहंसस्वनः श्रीमानुवाच पुरुषर्षभः ॥ १४ ॥
कदाहं पुनरागम्य शरय्वाः पुष्पिते वने ।
मृगयां पर्यटिष्यामि पित्रा मात्रा च संगतः ॥ १५ ॥
राजर्षीणां च लोकेऽस्मिन्नभ्यस्या मृगया वने ।
काले वृतानां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्क्षिणां ॥ १६ ॥
अत्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां शरयूवने ।
रतिर्ह्येषा सदा लोके राजर्षिगणसेविता ॥ १७ ॥
स तमध्वानमिक्ष्वाकुः सर्वं मधुरजल्पकः ।
तं तमर्थमभिप्रेक्ष्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १८ ॥
यात्वा चामरसंकाशः शीघ्रं शीघ्रपराक्रमः ।
आससाद स सायाह्ने शृङ्गवेरपुरं महत् ॥ १९ ॥

तं बद्धनिस्त्रिंशमुदारसत्त्वं
चीरोत्तरासङ्गधरं युवानं।
प्रत्युद्ययौ तत्र निषादराजो
गुहः सनीलाम्बुदतुल्यवर्णः ॥ २० ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे शृङ्गवेरपुराभिगमनं
नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥

XLVII.

ततस्त्रिपथगां तत्र शीततोयामशैवलां ।
ददर्श राघवो दिव्यां सुपुण्यामृषिसेवितां ॥ १ ॥
पवित्रसलिलस्पर्शां हिमवच्छैलसंभवां ।
स्वर्गतोरणनिःश्रेणीं गङ्गां भागीरथीं नदीं ॥ २ ॥
शिशुमारैश्च नक्रैश्च मकरैश्च निषेवितां ।
हंससारससंघैश्च वारणैश्च निषेवितां ॥ ३ ॥
तामूर्मिसलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः ।
सुमन्त्रमब्रवीद्रामो निवसाम इहाद्य वै ॥ ४ ॥
अविदूरे ह्ययं नद्या बहुपुष्पप्रबालवान् ।
सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ॥ ५ ॥
लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवं ।
उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं सुमन्त्रोऽभिययौ हयैः ॥ ६ ॥
रामोऽथ गत्वा तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
रथादवातरत् तस्मात् ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ ७ ॥
सुमन्त्रोऽथावतीर्यैव मोचयित्वा हयोत्तमान् ।
वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ८ ॥

तत्र राजा निषादानां रामस्य दयितः सखा ।
धार्मिकः सत्यवादी च गुहो नाम महाबलः ॥ ९ ॥
स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतं ।
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाभ्युपागमत् ॥ १० ॥
ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितं ।
सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ११ ॥
तमार्तं संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् ।
यथायोध्या तथेदं ते पुरं किं करवाणि ते ॥ १२ ॥
स शुचीन्यन्नपानानि गुणवन्ति च राघवे ।
अर्घं चोपानयत् क्षिप्रं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १३ ॥
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितं ।
शयनानि च मुख्यानि वाजिनां यवसं तथा ॥ १४ ॥
स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ।
वयं प्रेष्या भवान् भर्ता साधु राम प्रशाधि नः ॥ १५ ॥
आज्ञापय महाबाहो यथेष्टं रघुनन्दन ।
यथा स्वकं तथेदं ते पुरं किं करवाणि ते ॥ १६ ॥
गुहमेवं ब्रुवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह ।
अर्चिता मानिताश्चैव सर्वथा भवता वयं ॥ १७ ॥
पद्भ्यामभिगतं चैनं स्नेहादाघ्राय मूर्धनि ।
भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीडयन् वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥

दिष्ट्येह गुह पश्यामि त्वामरोगं सबान्धवं ।
अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च ॥ १९ ॥
यदिदं भवता किञ्चित् प्रीत्यर्थमुपकल्पितं ।
सर्वं तदनुजानामि न हि वर्त्ते प्रतिग्रहे ॥ २० ॥
कुशचीराम्बरधरं फलमूलाशनं च मां ।
विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरं ॥ २१ ॥
अश्वानां यवसेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ।
एतावताहं भवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ २२ ॥
एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ।
एतैश्च पूजितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ २३ ॥
अश्वानां प्रतिपानं च यवसं चैव सोऽन्वशात् ।
गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ २४ ॥
ततश्चीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमां ।
जलमेवाददे रामो लक्ष्मणेनाहृतं स्वयं ॥ २५ ॥
तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ।
सभार्यस्य ततः पश्चात् तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ २६ ॥
गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाष्य च ।
अन्वजाग्रत् ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ २७ ॥

तथा शयानस्य तु तस्य धीमतो
यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ।

अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा
तदा व्यतीयाय सुखेन शर्वरी ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे इङ्गुदीमूलनिवासो
नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥

XLVIII.

तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणं ।
गुहः शोकाभिसंतप्तो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र निशामिमां ॥ २ ॥
उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ।
गुप्त्यर्थं जागरिष्यामि काकुत्स्थस्य निशामिमां ॥ ३ ॥
न हि रामात् प्रियतरो ममास्ति भुवि मानवः ।
प्रतीहि तदिदं सत्यं वीर सत्येन ते शपे ॥ ४ ॥
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः ।
धर्मावाप्तिं च महतीमर्थसिद्धिं च पुष्कलां ॥ ५ ॥
सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वतो ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥
न हि नोऽविदितं किञ्चिद्वनेऽस्मिंश्चरतां सदा ।
चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत् प्रसहेमहि ॥ ७ ॥
लक्ष्मणस्तमुवाचेदं रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ।
नात्र भीता वयं सर्वे जागृमः किन्तु चिन्तया ॥ ८ ॥
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ ॥

योन देवासुरैः शक्यः प्रसोढुं सहितैर्युधि ।
तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह भार्यया ॥ १० ॥
यो मात्रा तपसा लब्धो विविधैश्च महाव्रतैः ।
एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११ ॥
अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति ।
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥
विनद्य सुमहानादं श्रमेणावनताः स्त्रियः ।
मूका इव स्थिता नूनं महाराजनिवेशने ॥ १३ ॥
कौशल्या चापि राजा च तथैव जननी मम ।
नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमां ॥ १४ ॥
जीवेद्धापि हि माता मे शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
एतद्दुःखं हि कौशल्या विवत्सा न सहिष्यति ॥ १५ ॥
अनुरक्तजनाकीर्णा सुखा लोकभयावहा ।
रामव्यसनसंतप्ता पुरी सापि विनङ्क्ष्यति ॥ १६ ॥
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथं ।
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे न भविष्यति ॥ १७ ॥
सिद्धार्थः पितरं वृद्धं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते ।
प्रेतकार्येषु सर्वेषु सत्करिष्यति राघवः ॥ १८ ॥
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथां ।
हर्म्यप्रासादसंबाधां गणिकावरशोभितां ॥ १९ ॥

रथाश्वगजसंबाधां तूर्यघोषनिनादितां ।
सर्वकल्याणसंपन्नां हृष्टपुष्टजनाकुलां ॥ २० ॥
आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीं ।
सुखिनो विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिनो वयं ।
निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २२ ॥
परिदेवयतश्चैवं दुःखार्तस्य महात्मनः ।
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २३ ॥
तथा तु तथ्यं ब्रुवति प्रजाहितं
नरेन्द्रपुत्रेऽधिकसौहृदाद्गुहः ।
मुमोच बाष्पं व्यथयाभिपीडितो
ज्वरातुरो नाग इवाभिपीडितः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे सौमित्रिविलापो
नाम अष्टाचत्वारिंशः सर्गः ॥

XLIX.

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ।
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं भ्रातरं शुभं ॥ १ ॥
भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्टो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २ ॥
बर्हिणां चैव निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ।
तरामो जाह्नवीं सौम्य शीघ्रं सागरगामिनीं ॥ ३ ॥
विज्ञाय रामस्य मतं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
गुहमामन्त्र्य सूतं च सोऽतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥
ततः कलापौ संनह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ ।
जग्मतुर्येन गङ्गां वै सीतया सह राघवौ ॥ ५ ॥
राममेव तु धर्मज्ञमभिवीक्ष्य विनीतवत् ।
किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ६ ॥
निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम ।
यानेन पद्भ्यामेवाहं गमिष्यामि महावनं ॥ ७ ॥
आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातं विज्ञायार्तः स सारथिः ।
सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
अतर्कितोऽयं लोकेषु पुरुषेणेह केनचित् ।
तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ॥ ९ ॥

न मन्ये ब्रह्मचर्येऽस्ति प्राधीते वा फलोदयः ।
मार्दवार्जवयोर्वापि त्वां चेद्व्यसनमागमत् ॥ १० ॥
सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा च त्वं वने वसन् ।
गतिं प्राप्स्यस्यरण्येषु त्रींल्लोकान् विजयन्निव ॥ ११ ॥
वयं खलु हता वीर ये त्वया परिवर्जिताः ।
कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः ॥ १२ ॥
इति ब्रुवन्नात्मसमः सुमन्त्रः सारथिस्तदा ।
दृष्ट्वा वनगतं रामं रुरोद भृशदुःखितः ॥ १३ ॥
ततो विगतवाष्पं तं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वोदकं शुचि ।
रामः सुमधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच ह ॥ १४ ॥
इक्ष्वाकूणां सुहृदन्यस्त्वया तुल्यो न विद्यते ।
यथा राजा दशरथो मां न शोचेत् तथा कुरु ॥ १५ ॥
दुःखोपहतचेता हि वृद्धश्च जगतीपतिः ।
मद्वियोगाच्च संतप्तस्तस्मादेवं ब्रवीम्यहं ॥ १६ ॥
यद्यदाज्ञापयेत् किञ्चित् स महात्मा महाद्युतिः ।
कैकेय्याः प्रियकामार्थं तत् तत् कार्यमशङ्कया ॥ १७ ॥
एतदर्थं हि राज्यानि प्रशंसन्ति नरेश्वराः ।
यदेषां सर्वकामेषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ १८ ॥
तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति ।
न चानुचिन्तयति मां सुमन्त्र कुरु तत् तथा ॥ १९ ॥

सूत मद्वचनाद्गत्वा वशिष्ठं सुतपस्विनं ।
उपाध्यायांश्च संप्राप्य ब्रूयास्त्वमभिवादनं ॥ २० ॥
कैकेयीं च सुमित्रां च याश्चान्या मम मातरः ।
तां चाल्पभाग्यां कौशल्यां यदि जीवति मां विना ॥ २१ ॥
अदृष्टदुःखं राजानं मद्वियोगेन कर्षितं ।
ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २२ ॥
न विषादो न संतापः कर्तव्यो मम कारणात् ।
लक्ष्मणं प्रति वा राजन् वैदेहीं वा नराधिप ॥ २३ ॥
अपि वर्षसहस्राणि तातस्य वचनाद्वयं ।
निवसेम वने रम्ये स्वर्गलोक इवामराः ॥ २४ ॥
व्यसनं हि पितुः पुत्रादन्यः को व्यपनेष्यति ।
अणु वा यदिवा स्थूलं धन्वन्तरिरिव व्रणं ॥ २५ ॥
यस्तु पुत्रो न पुत्रार्थं पितुः कुर्यादतन्द्रितः ।
आत्मानं पावयेन्नासौ द्रव्यवानिव निष्क्रियः ॥ २६ ॥
नरकं वा पतेद्रामो ज्वलितं वा हुताशनं ।
न तु तत् कर्म कुर्वीत येन वाच्यं पितुर्भवेत् ॥ २७ ॥
नैवाहं शोचितव्यस्ते न सीता न च लक्ष्मणः ।
नैवायोध्याच्युताश्चेति वने वत्स्यन्ति चेति च ॥ २८ ॥
चतुर्दशसु वर्षेषु व्यतीतेषु पुनस्ततः ।
लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसि क्षिप्रमागतं ॥ २९ ॥